

MB

229.569

Órláng füzetek 12.

A Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány
lapjának melléklete

HORNYÁK MÁRIA

**DE GÉRANDO ÁGOSTNÉ
TELEKI EMMA**
(1809-1893)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány
Martonvásár
2009

Órláng füzetek 12.
A Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány
lapjának melléklete

HORNYÁK MÁRIA

DE GÉRANDO ÁGOSTNÉ
TELEKI EMMA
(1809-1893)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány
M a r t o n v á s á r
2 0 0 9

Minden jog fenntartva!

ISBN 978-963-88721-0-4

MB 229. 569

2010

Barnaföldi Gábor Archívum
Készült Risograph digitális sokszorosítón

Tartalom

Bevezetés	5
CSALÁDFA ÉS GÉNÖRÖKSÉG	9
„SÁRBÓL, NAPSUGÁRBÓL ÖSSZEGYÚRVA” Teleki Emma élete és munkássága (1809 – 1893)	
Gyermek- és ifjúkor	27
Emma és Ágost (1840 – 1849)	43
A hazától távol (1850 – 1869)	
Emigráns, anya, írónő	61
Emma érintettségei Blanka perében	71
De Gérandóné és Michelet	79
Újra itthon. Az utolsó évtizedek	87
EMMA, A TÖKÉLETES?	91
Rövidítések	95
Teleki Emma művei	96
Források és irodalom	

Bevezetés

„Teleki Blanka vértanú-fényessége, legendás élete valahogyan elhomályosította a nála kilenc [helyesen: három, a szerk.] évvel fiatalabb húga pályáját. Pedig az Emma munkássága is több figyelmet érdemel” – kezdi Bajomi Lázár Endre az *Irodalomtörténet* 1976. évi kötetében megjelent tanulmányát, amellyel az író nő de Gérandoné alakját és életművét igyekszik „az idő harasztjának” takarásából előcsalogatni.¹

Teleki Emmáról a halála (1893. ápr. 30.) utáni megemlékezéseket² és pár lexikoncikket³ leszámítva jó nyolcvan évig szinte csak a férje⁴ és a nővére, Blanka⁵ életrajzaiban esett szó. Népszerűsítését a Teleki Blanka-regények nagyban elősegíthették volna, Kertész Erzsébet könyvét⁶ kivéve azonban ezek lapjain, Emmának a neve ritkán bukkan elő. Márpedig a történész kortárs Márki Sándor már 1893-ban úgy ítélte meg, hogy de Gérandoné nagyon is megérdemelné, hogy róla minél többen tudjanak, mondván: „Ha valaha megírják, s kell is, hogy megírják életrajzát, mely annyi nehéz küzdelem története, az igazi honleánynak, az igazi édesanyának s az igazi művelt asszonynak képe sokkal tisztábban fog előtűnni, mint ahogy azt a nagyközönség ösmerheti.”⁷

Ennek ellenére de Gérandoné alakja hamar feledésbe merült. H. Révész Margit 1926-ban mint Brunszvik Karolina lányát említi, és azért tartja őt az anyjánál „kiválóbb egyéniségnek”, mert „irodalmilag is dolgozott”, egyébként pedig az önfeláldozó voltát emeli ki.⁸ Várady Imre

¹ Bajomi (1976) 910. p.

² Márki (1893), Sebestyén (1894)

³ Szinnyi 2. köt. (1893) 741-742. hasáb; Magyar életrajzi lexikon: I. köt. (Bp. 1967) 360. p.

⁴ Ld.: Putnam (1855), Rubin (1977, 1982), Hornyák (szerk., 1999) stb.

⁵ Ld.: P. Szathmáry (1887), de Gerando Antonina (1892), Sáfrán (1963, 1979), Hornyák (2001, 2003) stb.

⁶ A Teleki Blanka c. életrajzi regénye 1966 óta több kiadást ért meg; az utolsó Szeretném Blankát boldognak látni címmel 1998-ban jelent meg.

⁷ Idézi Bajomi (1976) 941. p.

⁸ Ld. Czeke – H. Révész (1926) 32., 33. p.

viszont 1942-ben a *Hedvig és Andor utazása Rómában* (Párizs, 1866) című műve kapcsán, az útikönyvszerző Teleki Emmát méltatja.⁹ Nevével *A magyar irodalmi lexikon* 1965-ben megjelent 3. kötetében nem találkozhatunk, ami azért is érdekes, mivel a kiadványban szereplő tizenhárom Teleki családtag között ott van Blanka is, jöllehet tőle mindössze három pedagógiai cikk ismert.¹⁰

A kisebbik Teleki nővér elhomályosult alakjának felidézése 1976-ban Bajomi Lázár Endrének, a magyar-francia kapcsolatok jeles búvárlójának a már idézett, hézagpótló munkájával vette kezdetét. Őt az írótarssal szembeni igazságszolgáltatás vágya is motiválta, amikor bemutatta „a két kiváló (Teleki és de Gerando) család érdemes tagjaként nemes buzgalommal írogató, kitűnő francia kapcsolatokkal bíró, roppant műveltségű, sok műfajban próbálkozó, haladó hazafias eszméktől égő” Emma munkásságát, annak reményében, hogy „az utókor végre megadja neki az őt megillető helyet irodalmunkban”.¹¹

De mi a helyzet most, jó három évtized elteltével?

A lexikonjaink Teleki Emmával változatlanul mostohán bánnak. A *Magyar Nagy Lexikon* például csak de Gérando Ágostról és a lányukról, Antonináról ír,¹² a *Britannica Hungarica Világenciklopédiában* pedig egyedül Ágost kapott helyet.¹³ Ugyanakkor Fábri Anna 1996-ban, a magyar írók kortársai (Bezerédj Amália, Karacs Teréz stb.) felett szemlét tartva, őt is méltatja,¹⁴ a témavezetése mellett pedig 2000-ben, az ELTE Bölcsészettudományi Karán figyelemre méltó szakdolgozat készült. Borbíró Fanni munkájának címe: *A magyar emigráció egyik otthona: rue de Vaugirard 37. Teleki Emma élete és tevékenysége Párizsban*. Szintén 2000-ben jelent meg Miskolczi Ambrus *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar-román párbeszéd a 19. század derekán* című könyve. Ebből szempontunkból a Michelet és magyar barátai című alfejezet második része a legérdekesebb,

⁹ Ld. Várady Imre: Erdélyi utazók Olaszországban. Olasz Szemle 1(1942) 1.sz. 76-90. p.

¹⁰ A magyar irodalmi lexikon 3. köt. (Főszerk.: Benedek Marcell) Bp. 1965. 321-329. p.

¹¹ Bajomi (1976) 941. p.

¹² Magyar Nagylexikon 6. köt. (Bp. 1998) 386. p.

¹³ Britannica Hungarica Világenciklopédia (Főszerk.: Halász György) 5. köt. (Chicago, Auckland etc. 1996) 53. p.

¹⁴ Fábri (1996) 125. p.

amely a meghökkentő címet (A vonzás és taszítás dialektikája: Auguste de Gerando és Teleki Emma) kapta. Erre még visszatérünk!

Teleki Emma életének egyes szakaszai nem egyforma mértékben kutattak. A legismertebb talán a házasságban eltöltött éveinek (1840-1849) története, nem kis részben a férje életrajzíróinak köszönhetően. Írónői munkásságát és a gyermekei érdekében kifejtett fáradozásait is többen méltatták, a történész Michelet-vel való kapcsolatáról pedig, mint említettük, Miskolczy Ambrus tárt fel új összefüggéseket. Ugyanakkor a párizsi szalonjáról változatlanul keveset tudunk. Élete utolsó, itthon töltött évtizedeiről úgyszintén.

Még sajnálatosabb, hogy Emma gyermek- és ifjúkoráról szólva az életrajzírói szinte kizárólag a Teleki Blanka irodalomból átvett, „kész elemekből” építkeznek, de anélkül, hogy ezek mélyére ásnának. E motívumok, azaz toposzok: a fényes nevekkel teli családfa, a szerető és önfeláldozó anya, a különc és zsarnokoskodó, de a szíve mélyén jóságos apa, a gondosan kiválasztott nevelőnők, a klasszikus és alapos neveltetés, és az Erdély peremén lévő Hosszúfalva mint a család életének fő színtere. A „beton-biztosnak” hitt toposzok kritikátlan ismételtetése azonban tévútra vezet. Ezért is ítéltük fontosnak, hogy a szóban forgó kérdéskört a jelen kiadványban újonnan feltárt és ellenőrzött adatokkal és meglátásokkal gazdagítsuk.

Jelen munkánk **három részből** áll. (Ezekhez igazodva a lábjegyzetek sorszámozása is háromszor kezdődik újra.) Első tanulmányunk címe: **Családfa és génörökség**. Ebben hangsúlyos helyet kap a fenti toposzfűzér kulcsfigurája, vagyis az apa, Teleki Imre, aki a család egészének életmódját, gondolkodását, a gyermekeik neveltetését és személyiségük kibontakozását olyannyira meghatározta, hogy az ő tüzetesebb ismerete nélkül az „Emma-jelenség”-hez sem kerülhetünk közel.¹⁵

Kiadványunk fő részét a „**Sárból és napsugárból összegyúrva**” című életrajz alkotja. Ennek összeállításánál elsősorban a korábbi biográfiák pontosítását és azoknak a fehér foltoknak a kitöltését tűztük ki célul, amelyekre e sorok íróját a Teleki Blankával és Brunszvik Terézzel kapcsolatos kutatásai determinálják. Különösen gyakran idézzük Teréz naplóit, amelyek az unokahúgával, Teleki Emmával kapcsolatban is

¹⁵ Róla ld. e sorok írójának részletes tanulmányát: „Ő nőly, épülj remek csemete!” Teleki Imre gróf neveltetése a 18. század végén. Neveléstörténet 3(2006) 3-4. sz. 5-23. p.

számos eleddig nem ismert adalékot, történetet, gondolatot, levéltöredéket stb. tartalmaznak.

A De Gérandonéra vonatkozó kortársi megnyilatkozásokban (naplók, levelek, nekrológok stb.) szélsőséges véleményekkel találkozhatunk. Ezért is készült az **Emma a tökéletes?** című eszmefuttatásunk, amellyel az ő ellentmondásos lényét igyekszünk megragadni.

Nemrégiben múlt kétszáz éve annak, hogy Teleki Emma, Brunszvik Teréz húgának, Karolinának a kisebbik lánya meglátta Isten szép napját. E kerek évforduló figyelmeztetett bennünket arra, hogy vele szemben a Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítványnak adósságai vannak. E főhajtásnyi kiadvány célja tehát azoknak a tényeknek és támpontoknak a felvonultatása, amelyek elősegíthetik Teleki Emma igazibb-igazabb képének megalkotását.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

CSALÁDFA ÉS GÉNÖRÖKSÉG

Az Ady Endre személyiségének titkait kutató Barlay atya írja: „Ma már világosan látjuk, hogy megszámlálhatatlan öröklött hajlamok rejtőznek génjeinkben testi, lelki síkon egyaránt. Ezek legtöbbje lappangó energiák (latens gének), melyek parancsra készen állnak a »bevetésre« aszerint, hogy megfelelő körülmények, pszichofizikai klímák, felbukkanása esetén milyen utasítást kapnak a személyiséget formáló Éntől. Ahogy beszélhetünk életünket befogadó és útra bocsátó anyaméhről, ugyanúgy beszélhetünk »szociális« méhről, mely a család-iskola-barátság-szerelem minden pozitív és negatív hatását magában rejtí. Mindez a szövésre emlékeztet, melyhez kell a szövőszék, kellenek a fonalak, de mindezt működtetnie kell egy értelmes, szellemes, ügyes lénynak, személynek, aki egy-kézben tartja a szerteágazó műveletet a fonáltól kezdve, a színek variációján át a minta mindig aktivizáló figyelmeztetéséig. Létezésünk így fejlődik személyiséggé, személyiségünk pedig karakterré.”¹

Gondolatban tehát kuporodjunk oda Teleki Emma „szövőszékéhez”, s legalább a főbb fonálszálak között próbáljunk meg eligazodni!

Felmenői vizsgálatát az anyai ággal kezdjük. Az orvosnő H. Révész Margit a nagyszülőkig visszanyúlva felvázolja Terézék családjának „karakterológiai képét”, s ebben a hűgáról, Karolináról és az ő gyermekeiről is megemlékezik.² Szerinte a két Brunsvik Antal (Emma dédapja és nagyapja), akik családfájukat az 1500-as évek utolsó harmadában Galgócon élt német eredetű, ám hamar magyar nemességre jutott postamester ösig tudták visszavezetni, a szkizoid (bonyolult, „sokrétegű”) karakterek közé tartoztak. Mindketten magas képzettségű, széles érdeklődési körű férfúuk voltak, és mindketten nagy ívű államhivatalnoki pályát futottak be. A birtokgyarapításban az apa, Martonvásár és a grófi rang megszerzője járt elől. Vele erő és

¹ Barlay Ö. Szabolcs: Ady Istene. Székesfehérvár, 2007, 9. p.

² Gróf Brunsvik Teréz jellemzése örökléstani és lélektani szempontból. L.d. Czeke – H. Révész (1926) 29-37. p.

határozottság tekintetében a fia nem vehette fel a versenyt (ráadásul őt a tüdőbaj korán elragadta), az elvont eszmékért lelkesedő, nagy zenerajongó ifjabb Antal viszont a finomabb műveltségével tűnt ki.

A női családtagok közül megemlítendő idősebb Antal anyja, az öt gyermekkel korán előzvegyült Vitális Mária Terézia, akinek a magyar nyelvű levelei egy istenhívő asszony gondoskodó szeretetét és „iparkodó gazdálkodását” dokumentálják.³ Ez az anya (a gyermekei között egy apácával és egy jezsuita paptanárral) a másik fiába is „beleszerette” a hitet. A Martonvásáron templomot építtető idősebb Antal vallásosságát bizonyítja a fiához, ifjabb Antalhoz intézett parainézise, amely így kezdődik: „Istent tiszteld; reggel és este ájtatos imában fohászkodjál hozzá; hallgass sz[ent]misét, gyakran gyónjál és járulj szentáldozáshoz.”⁴

Idősebb Antal hitvestársáról, Mária Annáról, a kancellária tanácsos Adelffy János és Koltai Erzsébet lányáról semmit nem tudunk. Nem így a menyéről, a csallóközi német és az erdélyi szász családból származó báró Seeberg Annáról, akinek a felmenői között a nagy eszmékért kevésbé lelkesülő, ám könnyen cselekvő (ciklikus) karakterek voltak túlsúlyban. Dédapja, Martin Wankel, a Moson vidéki protestáns földművesek leszármazottja mint nagyszomben kereskedő nemességet szerzett. Előnevét (Seeberg) a fiai családnévként használják. Közülük Martin Zacharias, aki német egyetemeken tanul, a közhivatalnoki pályára lép, majd, miután „a szász nemzet” bécsi képviselőjeként katolizál, magas erdélyi hivatalokban jeleskedik, ezért őt és a testvéreit Mária Terézia bárói címmel jutalmazza. Az egyik fivér, a később ezredes Kristóf feleségül veszi az erdélyi guberniumi tanácsos Bauszner Simon lányát, Anna Barbarát. Az ő házasságukból született Seeberg Anna, Emmáék nagynyja.

Az agilis Brunszvik- és Seeberg-ösök felemelkedésüket a tehetségük és szorgalmuk mellett a királyhűségüknek köszönhették. Főként a nagy királynőnek lehettek hálásak, aki nélkül a két familia közti frigy se jöhetett volna létre. Ifjabb Antal ugyanis, aki „az apja akarata ellenére”, évekig „állhatatosan szerette a szép, elmés, de szegény” udvarhölgyet, Seeberg kisasszonyt, csak azt követően vezethette oltár elé, hogy idősebb Antalt Mária Terézia „megpuhította”.⁵

Brunszvik nagymamát, aki 1830-ban hunyt el, az unokája, Teleki Emma is ismerte, jóllehet ő (ellentétben Blankával) nem töltött éveket a

³ Jedlicska Pál: Kiskárpáti emlékek. 2. köt. (Eger, 1891)

⁴ Uo. 142-143. p.

⁵ BrT EML 39. p.

közeliében. Teréz szerint anyjuk „eredeti asszony volt; a világiak azt mondták róla: bizzár”. És „szűk volt a látóköre”, ami szerinte „nem is lehetett másként,” mivel „az okos és kedves” Seeberg nagymama, a Pozsonyban élő katonafeleség az elméjük foglalkoztatására „nem talált mást, mint a kártyajátékot”. E közezből tört ki Anna, aki eltökélte: ha hozomány híján nem is növelhette a Brunszvik-vagyont, minden erejével a család javára fog tevékenykedni. Az alacsony sorból felkapaszkodott elődök génöröksége (szívósság, talpraesettség szorgalom) nála azt követően mutatkozott meg igazán, hogy a négy tizenéves gyermekkel előlvegyült: maga vezette a gazdaságot, s közben a Martonvásár északi részén terjengő mocsár lecsapolását is levezényelte.⁶

A buzgó templomba járó anya a vallásuk gyakorlását a gyermekeitől is megkövetelte. Teréz szerint „vasmarokkal” tartotta kezében az ő „lelki/erkölcsi élete sorsát”; ezt bizonyára a húga, Lotte is elmondhatta. Ám ennek a „jéghideg”⁷ asszonynak a példája a lányai számára azért sem lehetett igazán vonzó, mivel ő elsősorban az egyetlen fiát szerette, és „az idő s a takarékoság gyümölcseit” csak neki akarta biztosítani, a lányokat pedig minden téren háttérbe szorította.⁸

Teleki Emma apai génöröksége a Brunszvikokénál kevésbé ismert. Erdély egyik legrangosabb főúri családjába született bele, amely magát az 1400 táján már virágzó, dalmát eredetű Garázda nemzetséig vezette vissza. Ennek ágát képezték a horogszegi Szilágyiak is, akik közül Mátyás király anyja, Erzsébet származott. E rokonsággal a Telekiek Emma korában is szívesen büszkélkedtek.

„Törzsatyjuk” az a Teleki Mihály (1634-1690) volt, aki a 16-17. századi Erdély egyik legpazarabb közeleti pályáját futotta be: udvari postamesterből kövári főkapitány lett, majd Apafi fejedelem főkancellárja és tábornoka, több erdélyi vármegye főispánja és minden királyi dézsmák és harmincadok főbérloje stb. Bámulatos teljesítmény volt ez, pláne, ha meggondoljuk, hogy a szintén postamester múltú Brunszvikoknak közel kétszáz év kellett a főispánság és a grófi rang elnyeréséig. Ez utóbbit Emmáék ősapja azt követően nyerte el, hogy az osztrák császár oldalára állt. E lépése a maga korában is és később is parázs vitákat váltott ki: voltak, akik árulónak tartották, mások a „nagy” jelzővel illették, ezért

⁶ A bekezdés idézeteit ld. uo. 57., 40., 105-106. p.

⁷ Dezassené Brunszvik Katalin levele Brunszvik Józsefhez, 1825. jan. 27. Ld. MOL P 507 Nadasdy család levéltára CX/106. 71. cs.

⁸ BrT EML. 40. p.

ifjabb Teleki Imre is szükségét látta annak, hogy róla megnyilatkozzék. Szerinte úkapját nem a haszonlesés készítette arra, hogy „a hold fénye alól kibújjon”, hanem a „meggyőződés a’ felől, hogy az ország Török, Tatár rablás és iga alatt elpusztul”.⁹ Róla a kufsteini várbörtönt megjárt, s így császárpártisággal aligha vádolható Kazinczy is hasonlóan vélekedett.¹⁰ Teleki Mihályt 1690-ben, a törökök kaszabolták le. (Elestének helyére, Zernestre¹¹ ifjabb Imre, sőt Emma is elzarándokolt.)

A „nagy” Teleki felesége, köröstarcsai Veér (Weér) Judit (1640 k. – 1707) sem mindennapi asszony volt. A levelek szerint ők ketten nagy szeretetben éltek. Veér Judit tizenhárom gyermeket szült, és őket gondos nevelésben részesítette. Férje halála után az előrelátó és talpraesett özvegy magát és a gyermekeit a császár védelme alá helyezte. Hamarosan a jó gazdasági érzékét is megcsillogtatta: nagyobb összeget kölcsönzött I. Lipótnak, aki ígéretet tett arra, hogy azt kamatostól megtéríti, ellenkező esetben a családot kincstári javakkal kárpótolja. Így jutott a Telekiek kezére az Erdély északnyugati peremén lévő Kővárvidék, ahol Emma apjának a főbb birtokai voltak. A „római szent birodalmi grófságot”, amellyel a família a magyar főnemeselek fölé emelkedett, szintén Veér Judit, a „férfiass lelkületű özvegy” eszközölte ki.¹²

A „nagy” Teleki családja három főágon folytatódott. Számunkra a kővári kapitány Mihály (1671-1720) leszármazási táblája az érdekes, aki a Rákóczi-szabadságharc idején átlát a fejedelem pártjára, a szatmári béke után azonban hűségesküt tett a császárnak, s így a kővári kapitányságot megtarthatta. Ezért a fia, János a református vallását adta fel. Ő lett a család „katolikus” ágának az őse (utódai között a Petőfi barátjaként ismert Sándorral és a miniszterelnök Teleki Pállal), a testvére, Sámuel pedig a „református” ágé.

Teleki Sámuel (1710-1784) a katonai pályán a tábornokságig vitte. Az ő és Ötvös Mária házasságából született idősebb Imre (1732-1802), Emma nagyapja, akit a családi krónikák királyi táblai ülnökként emlegetnek. Első házassága gyermektelen volt, ezért elvált, és feleségül vette a nála közel harminc évvel fiatalabb Krausz Máriát (176?-1835). Teleki nagymamát Emmáék is jól ismerték. A származását kevésbé.

⁹ Teleki Imre: A Gróf Széki Teleki család’ származása. (A Kővár-Utópiá (1845) c. kéziratának toldaléka, 147-170. p.) Ld. RÁLK TCSHL Ms 548. 156. p.

¹⁰ Kazinczy (1944) 166. p.

¹¹ Zernest (románul: Zárnești) helység Brassó közelében.

¹² Róla ld. Homonnai Betti: Veér Judit életrajza. Bp. 1914.

Brunszvik Teréz szerint „a csodaszép, pompás megjelenésű” asszony („csupa ész, de műveletlen”) már áldott állapotban volt, amikor megjelent Imre atyjának birtokán, és kijelentette, hogy mint a gróf felesége a [kendi]lónai kastélyban akar lakni... Senki se tudta meg azóta sem, hogy ki lánya volt. Még a fia sem.”¹³ Ebben azonban tévedett, a sógora ugyanis az anyja elhunytja után a családi krónika végére jegyezte: „Atya volt Kirschner Sebestyén, anya Katharina, neve[l]kedett Bécsbe[n] udvari consiliárius Sonnenfels házába[n].” 1780-ban lett idősebb Imre felesége, aki „hihetőleg, hogy fényes rangú családját akkori képzeletek szerint alacsony rangú születése említése meg ne sértse, mást váltott.”¹⁴ Értsd: másik családnevet. Neki azonban vallást is „váltania” kellett, hogy az elvált gróf felesége lehessen, így lett katolikusból református.

Ifjabb Imre soraiban a bécsi Sonnenfels-házról is említés történik. Ennek feje, a kikeresztelkedett izraelita jogtudós és közigazdász, Joseph von Sonnenfels (1732-1817), aki a bárói rangot is elnyerte, a felvilágosult abszolutizmus gazdaságpolitikájának egyik kidolgozójaként II. József bizalmasai közé tartozott. De mit keresett a házában Emma nagynyja? Nem tudjuk. És azt sem, hogy hol ismerte meg a nála jóval idősebb, de dúsgazdag erdélyi grófot. Annyi bizonyos: ők ketten nem szerelmi házasságot kötöttek. Idősebb Imre utódot akart, Krausz Mária pedig szült is három fiút. Közülük a második csecsemőként, az öccse pedig hatévesen elhunyt, így csak ifjabb Imre, Emma apja érte meg a felnőttkort.

A Teleki családban a politikusok, államférfiak, hadvezérek stb. mellett „a nemzeti nyelvnek, irodalomnak s tudományosságnak” is számos „buzgó, melegszívű s nyílt eszű mentője s támasza” akadt.¹⁵ Az irónővé lett Teleki Emma szempontjából az ez irányú vénával rendelkező ősök és rokonok kiváltképp érdekesek. A magyar írók felett szemlét tartó Szinnyei József 1891 és 1914 között megjelent összefoglalója a Teleki névnél huszonnégyszer írói, költői és fordítói talentummal megáldott családtagról tesz említést.¹⁶ Közéjük tartozott a „nagy” Teleki fia, Mihály

¹³ BrT EML 53. p.

¹⁴ Szász Péter Gr. Széki Teleki familia chronikája. Kézirat (Kolozsvár, 1839. ápr.) Teleki Imre (1844. aug. 10-én) készült és toldalékokkal ellátott másolati példánya. Ld. MOL Könyvtára T 38. (A továbbiakban: Szász-Teleki) 206. p.

¹⁵ Tóth Lőrinc (1858) 125. p.

¹⁶ Szinnyei 13. köt. (1909) 1396-1433. hasáb. A felsorolásban egy nő van: Rhédei Ádámné Teleki Mária, Emma viszont a férjezett nevénél szerepel. Ld. Szinnyei 2. köt. (1893) 741-743. hasáb

(1671-1720) is, akit egyik méltatója „talpraesett magyar író”-nak titulált.¹⁷ Tollforgató utódai pl. Emma harmadik unokatestvére, a költő Ferenc (1785-1831)¹⁸ és unokaöccse, az emlékirat-szerző költő Sándor (1821-1892).¹⁹ A család másik főágából születtek a történetíró József (1790-1855),²⁰ féltestvére, László (1811-1861), a *Kegyenc* szerzője, és a történész Domokos (1810-1876), aki fiatalon verseket írt, majd hírlapíróként tevékenykedett. Ugyanakkor a Telekiek többsége egy-két alkalmi vers, beszéd, tankönyv révén került Szinnyei látószögébe.

A Brunszvik- és Teleki-ősök génjeit közösen tovább örökítő szülők közül először Emma anyjáról, Brunszvik Karolina Saroltáról (1782-1843) szólunk. A hét évvel idősebb Teréz szerint amikor anyjuk vele volt áldott állapotban, Pozsonyban, „a házból kilépve egy mór (szerecsen?) asszonnyal találkozott.” Teréz nem hisz a babonákban, mégis elmereng: „Vajon ki tudná megmagyarázni azt, amit a nép e szavakkal fejez ki: ráfeledkezett a szemével?” Láttá ugyanis, hogy az újszülöttnek rövid orra, széles, duzzadt ajka és a szokásosnál nagyobb, fekete szeme volt. „Mi Roxelane-nak hívtuk” – írja Teréz a hűgáról, aki „fekete hajú, sudár termetű, szelíd és mosolygós arcú szép leánnyá serdült, a ’mór’ vonásai azonban megmaradtak”.²¹

Karolina (a becenevén: Lotte) tizenegy éves volt, amikor apjuk meghalt. Anyjuk olykor egész nap a határt járta, így ő a nővérei anyáskodása mellett nőtt fel. Idővel a szórakozásaikba (házi muzsikálás, álarcos bál, táncmulatság stb.) is bekapcsolódhatott, amelyek az ő fiatal éveit is felejthetetlenné tették. A nővérek oktatás címén csak azt kapták, ami a korlátolt házitanítótól és az ének-, zene-, rajz- és nyelvmesterektől

¹⁷ Tóth Lőrinc (1858) 125-126. p. Teleki Mihály bizonyos Weber Ádám János latinul írt munkáját „tisztá magyar nyelvre” átültette, és Fejedelmi lélek avagy a jó fejedelemnek szükséges ajándéki címmel közreadta (Kolozsvar, 1689). Ld. még: Teleki Mihály naponként vezetett naplója. (Kiadta: Temesi Alfréd) Bp. 1960.

¹⁸ Az otthona Paszmos (Posmuş, Kolozs vm.) után „paszmosi költőnek” nevezett Ferenc műveit a halála után Gróf Teleki Ferenc versei s néhány levéltörredék (Pest, 1834) címmel Dobrentei Gábor rendezte sajtó alá.

¹⁹ Teleki Sándor művei: Emlékeim 1-2. köt. (Bp. 1879-1880); Egyről-másról. Újabb emlékeim 1-2. köt. (Bp. 1882); – emlékezései (Bp. 1958)

²⁰ Főműve: A Hunyadiak kora Magyarországon. 1-6/1. köt. Pest, 1852-1856., 1863.

²¹ BrI EML 55-56. p. Az emlékiratok fordítója cigányasszonyt ír, ám a német eredetiben a 'Mohrin' (mór, szerecsen asszony) főnév és a 'mohrische' jelző szerepel. Ld. La Mara (Lipsius, Marie): Beethovens Unsterbliche Geliebte. Das Geheimnis der Gräfin Therese Brunszvik und ihre Memoiren. Leipzig, 1909, 76. p. (A cigányt Teréz 'Zigeuner(in)'-nek írja.)

teltett, ezért az ez irányú hiányosságait önképzéssel pótolta. A szellemiek és a művészi talentumaik révén inkább a nővérei hasonlítottak apjukra, akinek a derűs, szelíd természetét Lotte örökölte. Az ábrándos, 'fennkölt' Jozefinnel és a 'világmegváltó' terveket szövö Terézzel szemben ő inkább a valóság talaján állt.

Karolina a huszonkettedik évében járt, amikor 1804 nyarán Bécsbe került a váratlanul előzvegyült, négy gyermekes Jozefin mellé, aki a teljes testi-lelki kimerültség határára jutott. Később a levelei révén ő lett a „krónikása” a nővére és Beethoven szerelemmé mélyült kapcsolatának.²² Ekkoriban készült az a miniatűr kép,²³ amelyen (az akkori bécsi divat szerint fehér gyászfátylat viselő) Jozefin mellett az a szép fiatal lány látható, aki a Bécsben megismert Teleki Imrét menten megigézte.

Ifjabb Teleki Imre (1782-1848) születésekor apja az ötvenedik évét taposta, ezért az erdélyi szász Konnert István személyében praeceptort (házitanítót, nevelőt), s egyben apapótlót állított melléje, akit maga taníttatott ki.²⁴ Emma apja később, nyilván a bécsi anyja miatt, azt írja, hogy ő „fél német”,²⁵ idősebb Imre tehát bizonyára ezért választott mellé német nevelőt, aki magyarul, deákul és franciául is jól tudott. Ifjabb Imre neveltetéséről e sorok írója külön tanulmányt írt.²⁶ Itt csak annyit, hogy a kiváló „észtehetségű” és szorgalmas fiú az iskoláit tizenhat éves koráig magánúton végezte. Utána két évet az enyedi kollégiumban töltött, ahol messze kitűnt a diáktársai közül.

Kortársa, Újfalvi Sándor a nagyenyedi diákévei során megfigyelte, hogy az otthon elkényeztetett társainál „a házi neveltetés fonákságai mindvégig ismerhetők valának. Követelők, elhittek [önhittek, gögösek a szerk.], embert nem ismerők és bizalmatlanokká váltak.” Később Újfalvynak ifjabb báró Wesselényi Miklós is „többször panaszlá, hogy szülői tőle az iskolai társas nevelést megtagadván, születési elhittség, különcség, előítélet s ferdeségek nagy tömegével lépett az élet terére, melyeknek leküzdésére sok időt s erőt kellett elpazarolni[a].”²⁷ Emma apja

²² Erről bővebben ld. Hornyák (1993) 52-59. p.

²³ A miniatűr után nagyobb pasztellkép is készült; ez utóbbi Emma dédunokáinak ajándékeként 1989 óta a martonvásári Beethoven Emlékmúzeumban látható.

²⁴ Teréz írja, hogy Krausz Mária szerint Imre „durva lelkű” mestere „és elrontója kegyetlen eszközöket alkalmazott”, pl. „a gyöngye fiút félnapokig borsón térdeltette” (Ld. BrT EML. 53. p.), ezt az állítást azonban egy forrás sem igazolja.

²⁵ Teleki Imre levele Wesselényi Miklóshoz, 1847. ápr. 15. Ld. MOL. Mf X 8769.

²⁶ Ld. Hornyák (2006)

²⁷ Újfalvy Sándor: Emlékiratok. (Bevez., jegyz.: Benkő Samu) Bp. 1990. 129. p.

tizenhat évesen elkerült ugyan Enyedre, a „zsenge kori” hatások nyomait azonban az ottani nevelés „kisímítani” már nem tudta.

Idősebb Teleki Imrének a fia nevelőjével nézeteltérései támadtak. Ledöbbsentette például, hogy a tizenöt éves Imre „maliciózusoskodni tud”.²⁸ (A ’malícia’ jelentései: rosszmájúság, csipős gűny, *a szerk.*). Ezért Konnertet marasztalta el, Imrét pedig talán meg sem intette, úgyszólván nála a malícia is beépült azoknak az önvédelmi reflexeknek a sorába, amelyeket a kudarcból való féltelme motivált, veszteni ugyanis nem tanult meg. Az ágyhoz kötött apa elsősorban a leveleivel próbált Imrere hatni. „A Virtusnak [itt: dicséretre méltó erény, érdem, jellembeli kiválóság, *a szerk.*] illő pontja az, hogy magát az ember megeszmérje, tudjon [önmagán] uralkodni, és a maga indulatit megzabolázní. Nem a nyakasság, nem az álnok gondolat teszi az embert emberré, hanem a Virtus, amelyhez semmi csalfaság nem fér” – intette Imrét, akinek tetszett is e ’regula’,²⁹ az önismeret és önnevelés terén mégsem jeleskedett, így nála a „születési elhítség, különcség, előítélet s ferdeségek nagy tömege” a haláláig ható tényező maradt. Amikor pedig az ő vallásos nevelését szorgalmazó apja megtudta, hogy Konnert, akit a bécsi és göttingeni tanulóévei alatt a racionalizmus megfertőzött, gyanús könyveket olvas, megparancsolta neki, hogy Imrét „meg ne rontsa, rossz és vallástalan princípiumait belé ne öntse”.³⁰ Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy a kételkedés magvát a nevelő hintette el a fiú fogékony szívében.

Ifjabb Imre Enyedről Marosvásárhelyre, „a kir[ályi] tábla mellett való törvény-oskolába” került. Apja már nem élt, amikor 1803-ban a nevelőjével Göttingenbe utazott, és mindketten beiratkoztak a filozófiai fakultásra. Onnan Párizsba is ellátogattak. Téved tehát a koltói unokaöcs, aki szerint Emma apja 1792-1793-ban „künn rekedt Párizsban”, sőt „személyesen ismerte Dantont, Robespierre-t” is, hiszen ő akkor csak tiz-tizenegyes éves volt.³¹ Igaz viszont, hogy hozott haza könyveket (ha nem is

²⁸ Konnert levele id. Telekinek, Nagyszeben, 1797. jún. 3. Id. Hornyák (2006) 16. p.

²⁹ Ifj. Teleki Imre levele az apjához, Pagocsa, 1799. júl. 2. Id. uo. 14. p.

³⁰ Konnert levele id. Teleki Imrének, Nagyszeben, 1797. jún. 3. Id. uo. 10. p.

³¹ Teleki Sándor: Volt nekem egy bátyám, Uő (1882) 300-301. p. A koltói gróf életrajzírója a fenti tévedést fokozva Imrét „elfajzott Telekinek”, anyja származására utalva pedig a családba betévedt „csúnya fekete bakkecskének” nevezi. Ld. Baumgarten Sándor: A szabadság köbor lovagja. Gróf Teleki Sándor élete (München, 1962. 8-9. p.)

„kocsideréknyit”), amelyekből „csak úgy áradt a francia métely”,³² az ilyen munkákat ugyanis később is gyűjtötte.

Most kanyarodjunk vissza 1804 nyarához, amikor a Göttingenből hazafelé tartó ifjabb Imrét Bécsben bemutatták Brunszvik Karolinának, aki a közeledését örömmel vette. „Imre tehát szeretetre méltó. De mi van a hevesiségeivel, amin te kezdetben olykor neveltél?” – faggatózik Teréz, a heveség ugyanis, amit utóbb Lotte a lobbanékony, sőt ’vehemens’ jelzővel illet, Emma apjának sajátos vonásai közé tartozott. Teréz furcsállotta az anyja viselkedését is, aki Imre nősülési szándékáról értesülve Bécsben termett, és úgy akarta Karolinát a fiától elrettenteni, hogy az összes hibáját előszámlálta neki. (Milyen jó lenne a listáját ismerni!) Teréz csodálja, hogy Krausz Mária nem a vallási különbség miatt ellenzi kettejük kapcsolatát. „Ez – mint írja – az én meglátásom szerint is fontos pont, és neki, aki korábban hozzánk hasonlóan katolikus volt, tudnia kell, hogy a családja részéről mit kellett elszenvednie, amikor kálvinista lett. Ezt az én Lottém soha nem fogja megtenni. De jól gondold meg! Az idők e téren nem változtak, az ez irányú vakbuzgóság és előítéletek megmaradtak.”³³ Telekiné azonban nem kérte, hogy Karolina hátat fordítson az egyházának, állhatossági próbaként azonban egy év várakozási időt szabott ki, amit a fiataloknak egymástól távol kellett eltölteniük. Imre tehát hazautazott, és levélben kérte meg Lotte kezét. Seeberg Anna, miután Ferenc fia szerint „az alkalomnak csak egy üstöke van, s ezért jól meg kell ragadni”, igent mondott. Az általa kiszabott feltételek között első helyen az állt, hogy Imrének katolikus házi káplánt kell tartania, ő pedig „mindent megígért, de semmit nem tartott meg.”³⁴

Mivel Lottinak továbbra is Jozefin mellett kellett maradnia, folytatódott a levelezés közte és Teréz között. Ezek egyikében írja: „Emy (ez Imre (Emerich) beceneve, *a szerk.*) mindig kitűnő és szeretetre méltó; utolsó levele izgató, olyan meleg. Valóban: minél több embert megismerek, és őket vele összehasonlítom, annál inkább egyedülinek tartom őt a maga módján. Szeretném hallani, elnyerte-e a tetszésedet? Először bizonyára nem. Nincs benne semmi megnyerő; én magam is úgy találom, hogy arcvonásai nem megnyerők. Nem vagyok vak e tekintetben, jellemének alapvonása azonban kitűnőbb.”³⁵

³² Uo.

³³ Teréz levele Karolinához, 1804. szept. Ld. Czeke (1938) CXVII. p.

³⁴ BrT EML 52. p.

³⁵ Karolina levele Terézhez, Bécs, 1805. jan. Ld. Czeke (1938) CXXIX-CXXX. p.

Teleki Imréről, aki a külsejével maga sem volt megelégedve, nem ismerünk képi ábrázolást.³⁶ Teleki Sándor szerint a nagybátyja „olyan volt, hogy aki egyszer látta, soha többé nem felejtette el: sovány, szikár, közép nagyságú alak, görbe, sas orral, éles csillámló szemekkel, átható és delejező tekintettel. Halvány arcán hosszú, gyér, gesztenyeszínű bajusz, gúnyos, vékony ajkak”.³⁷ Idővel külsején a kor és a köszvény is nyomot hagyott, ezért hatvanhat évesen, amikor egyik nőrokonuk megajándékozta őt az arcmásával, és cserében tőle is képet várt, kérését így hárította el: „Az csak árnyékát adná annak, akit ábrázolni kíván”, mivel „a szenvedések eltompítják és letörlik azt a sajátos jelleget, amely minden olyan egyént jellemez, aki nem csupán állati tömegként él.”³⁸

Karolina, aki Erdélybe készült férjhez menni, előtte még ki akarta venni részét a piknikekből, táncmulatságokból, színházlátogatásokból. Erről értesülve Imre „szíven akarta löni magát merő féltékenységből, de a szíve helyett a karját találta el.”³⁹ Utána Lotte nem győzte bizonygatni: „Engem már semmisem távolíthat el magától.”⁴⁰ És: „Én már maga miatt, kedves Emy, jó néhány vihart kibírtam, de sosem fogják azt a meggyőződésemet megmásítani, hogy maga boldoggá tesz engem.”⁴¹

A várakozási idő letelte után az ifjú pár 1805. szeptember 26-án, a martonvásári katolikus templomban állt oltár elé. Utána menten Hosszúfalvára [románul: Satulung] utaztak, ahol Telekiné a menyét furcsa fogadtatásban részesítette. „[Anyósom] – írja Lotte – az első találkozásunkkor annyira fagyos volt, hogy azt hittem, meghalok a fájdalomtól. Oly lenézően kezelt, hogy azt már szinte elviselhetetlennek tartottam.” Imrének azonban, ismerve a lobbanékony természetét, nem akart szólni. „Igen kinos helyzetben voltam, végül egy nagy sírással könnyítettem magamon; ilyen volt a belépésem ebbe a házba. Most kezdjük egymást kölcsönösen megszokni; úgy tűnik, mintha már kedvelne is egy kicsit. Abban azonban biztos vagyok, hogy életemben még ilyen furcsa nőt, mint ő, nem láttam. Anyánknak az övéhez képest

³⁶ Emma, aki A kis Imre c. írásával néhai apját mint gyermeket állítja példának a kis olvasói elé, azt írja: az „egész képe igaz magyar”. Antonina és ... I. (1851) 54. p.

³⁷ Teleki Sándor (1958) 45. p.

³⁸ Teleki Imre levele Nádasdy né Förray Júlíának, Hosszúfalva, 1847. máj. 12. Ld. MOL P 507 Nádasdy család levéltára 78. cs. CXXV. 824. sz.

³⁹ BrT EML 52. p.

⁴⁰ Brunsvík Karolina 2. sz. levélfogalmazványa Teleki Imréhez, [?] 31-én. Ld. OSZKK Levelestára

⁴¹ Brunsvík Karolina 3. sz. levélfogalmazványa Teleki Imréhez, (dátum nélkül) Uo.

még angyali a humora.” Ám azt is megsejti, hogy Telekiné lelkének mélyén „meglepő jóság” lakozik.⁴² Két hónap múlva Lotte Kolozsvárról írja, hogy anyósa már kevésbé szeszélyes. Tudja, hogy Imrével „nagyon óvatosan kell bánni, mivel őt a legkisebb gáncsoskodás is teljesen tűzbe hozza”, ám „pár gyengeségétől eltekintve” szerinte „ő a világ legjobb embere”.⁴³ Már áldott állapotban van, s egyre közelebb Imréhez. „Ő a szerelmem, a mindenem. Nem is akarok más barátot, mint őt” – írja.⁴⁴

Mivel Lotte ragaszkodik ahhoz, hogy az első szülésénél a nővérei mellette legyenek, 1806 nyarán Jozefin és Teréz Hosszúfalvára utaznak. Akkor döbbennek rá, hogy Imre a húgukat egy olyan isten háta mögötti helyre vitte, ahonnan „orvos, patika, pap, templom” kétóránnyira vannak, s csak nagy veszedelmek közepette kereshetők fel, mivel arrafelé nincs híd „a sebes vizü folyók felett, sőt gázló sincsen, kivéve a Szamoson”. Teréz szerint nagyon szörnyű volt látniuk azt a „vad sivatagot”, ahová Lotte került.⁴⁵ Őket, akik és önállóságban nőttek fel, elképesztette „az a teljes megsemmisülés, önmegtagadás és meghódolás”, amelyben a testvérüknek élnie kellett. „A húgunk azonban egészen más természetű volt, mint mi” – teszi hozzá Teréz.⁴⁶ A véleményüknek azonban hangot adtak, Imre pedig, akit Lotte nehéz szülése is nagyon megviselt, „minden haragjával” ellenük fordult. Blanka bölcsőjénél tehát két, egymástól igen különböző világ és életfelfogás képviselői csaptak össze, és a végén Teleki a sógornőit „erkölcsi értelemben” kiüzte őket a házából.⁴⁷

A legnehezebb helyzetben Karolina volt, aki a közös múlt emlékein kívül az életvidámságát és a társas alkalmak kedvelését tekintve is a nővéreihez állt közelebb, a tiz hónapja szerelemből kimondott igenje óta azonban ő már a hibáktól nem mentes férjéhez tartozik, aki őt teljes szívéből szereti. Ennek ellenére neki is évekbe telik, amíg Imre gondolkodásmódját megszokja. A Blanka születése utáni télen el is panasolja, hogy a kolozsvári élete mennyire egyhangún telik. „A fővárosunk 'bruhahája' nekem nem okoz migrént, nagyon jól vagyok.

⁴² Karolina levele Jozefinnek, Hosszúfalva, 1805. okt. 20. StOAT (ČR) DcsL III/2. 62. sz.

⁴³ Karolina levele Teréznek, Kolozsvár, 1805 legvége. Ld. Czeke (1938) CLIII-IV. p.

⁴⁴ Karolina levele Jozefinnek, 1806 eleje. StOAT (ČR) DcsL VIII/13. 553. sz.

⁴⁵ Amikor 1850-ben viszontlátja Hosszúfalvát, jóval kedvezőbben nyilatkozik. „Azért volt számomra elrettentő, mivel ez szinte a börtöne volt a kedves húgomnak – nem mehetett el innen anélkül, hogy a lehangolt férjét mélyen meg ne bántotta volna, és így olykor még orvosi segítséget sem kérhetett.” Ld. BrT Napló 1850. aug. 24.

⁴⁶ BrT EML 55. p.

⁴⁷ Uo. 56. p.

Emy, az anyja és Blanka is jól vannak, egymásnak örülünk; az én boldogságom eddig tart. Gondot fordítok arra, hogy közömbös maradjak az itt amúgy is hiányzó szórakozással szemben, és hogy ügyeljek az egészségemre” – írja.⁴⁸ Jozefin második házasságkötése (1810) után felcsillan előtte a remény, hogy két szomszédos birtok megszerzése révén a nővére közelébe kerülhet.⁴⁹ Hamar rájön azonban, hogy e „szép tervek nem fognak teljesülni”. Ezért is kéri Jozefint: „Ne fűzzük tovább e szép gondolatokat! Vannak emberek, akiknek semmi érzékük a szívre és észre nézve egyformán hasznos szórakozások iránt. Sorsom azt akarja, hogy töletek örökre elválasztva maradjak.”⁵⁰ Eddig Imrét mindig mentegette, ám most a „vannak emberek”-kel bizonyosan reá céloz. Szerinte azonban „a sors szava Isten szava”, így a fenti terv megghiúsulásába is beletörődik.

Karolina az anyaságot Isten kivételes kegyelmének tekintette. „Amikor rágondolok, anélkül, hogy akarnám, gyakran beleborzongok” – írta két hónappal Blanka születése előtt.⁵¹ Három évvel később megszületett Emma, újabb három év elteltével pedig Miksa (Max), s közben az ő élete a családjába lassanként teljesen beleolvadt.

Sajátos álláspontot képvisel H. Révész Margit, mondván, hogy Emma anyja „mint egyéniség *jelentéktelen* volt, s csak abban tűnt ki, hogy nagyműveltségű de zsarnok férjével szép házaseletet folytatott, mindenben teljesen alárendelve magát.” Szerinte Lotte „nagyon érdekes esetét adja a lappangó öröklés esetének”: maga ugyan „*nem mutat semmiféle kiválóságot*, de az elődök képességeit tovább adja az utódoknak.”⁵² A szunnyadó gének továbbörökítésével egyetértünk, azzal azonban nem, hogy ő minden kiválóságtól mentes volt. Igaz, Terézt színesebb egyéniségnek ismerjük, és az is igaz, hogy Karolina nem volt olyan zenei tehetség, mint a testvérei, az önfeláldozás terén azonban talán a szintén szolgáló lélek Terézt is megelőzte. Ezt a kiválóságát a fenti szerző is elismeri azzal, hogy nevéhez az ’önfeláldozó’ jelzőt csatolja.⁵³ Lotte „a maga határtalan türelmével s elnézésével igen boldoggá tette

⁴⁸ Karolina levele Jozefinnek, Kolozsvár, 1806 dec. ? StOAT (ČR) DcsL B. II/8.

⁴⁹ Karolina levele Jozefinnek [1810.] márc. 7. StOAT (ČR) DcsL III/2. 70. sz. 169. sz.

⁵⁰ Karolina levele Jozefinnek, 1810. okt. 6. StOAT (ČR) DcsL III/2. 59. sz.

⁵¹ Karolina levele Jozefinnek, Hosszúfalva, 1806. máj. StOAT (ČR) DcsL VIII/140. 750. sz.

⁵² Czeke – H. Révész (1926) 32. p.

⁵³ Uo. 33. p.

az urát, Valóságos angyal volt egész életén át: csupa türelem és szelid jóság” – írja később Teréz a néhai hűgára emlékezve.⁵⁴

Teleki Imre bemutatását folytatva megállapíthatjuk, hogy ez a külön ember mennyi pozitív tulajdonsággal bírt. Éles eszét, kimagasló műveltségét, jó szándékát minden ismerője aláhúzta. Döbrentei Gábor, aki „sok kedves órát” töltött az antik szerzők e nagy barátjával, azt írja róla Kazinczynak, hogy „nemes szívű, 's tiszta lelkű ember”.⁵⁵ Sógora „pompás fej” voltát Brunsvik Teréz is elismeri. Teleki Sándor szerint „rendkívül eszes, okos és tudós ember volt, emellett „jó és becsületes, jótékony és irgalmas”.⁵⁶ Mint jeles műértőt és műgyűjtőt is számon tartották. Főként könyvekre áldozott sokat; könyvtára egy részét utóbb iskoláknak ajándékozta. Wesselényi Miklós azon kevesek közé tartozott, akit a barátjának tekintett. Amikor őt perbe fogták, a nevében Imre egy „igen jó folyamodványt” készített. „Oly meleg és munkás részvételt van irántam, milyet talán még senkinél sem tapasztaltam” – írja a báró.⁵⁷

Emma apjának „tudós munkálatait” a kéziratban maradt munkái jelzik. Családtörténeti összefoglalójából már idéztünk. Versek is írt.⁵⁸ Emellett évekig bizonyos „Törvénytáron” dolgozott.⁵⁹ A munkálkodását ismerő Wesselényi 1832-ben jelölni akarta őt akadémiai tagságra, ami neki igen jólesett, a megtiszteltetést azonban elhárította, mondván: mivel „Erdély Magyarországtól hátrébb kullog”, nem akar ő lenni „a tudósokat a tudatlanokkal összekötő láncszemecske.”⁶⁰ Az írást azonban tovább folytatta. Az erdélyi lótenyésztésről szóló tanulmánya a veje, de Gérando Erdélyt ismertető könyve végéhez csatolva (névtelenül, de) megjelent.⁶¹

⁵⁴ BrT EML 52-53. p.

⁵⁵ Döbrentei levele Kazinczynak, Kolozsvár, 1815. febr. 21. Kazinczy Ferenc levelezése. 12. köt. Bp. 1902. 407. p.

⁵⁶ Teleki Sándor (1958) 45-46.p.

⁵⁷ Wesselényi Miklós naplója, 1838. júl. 6. Ld. MOL Mf X 5496

⁵⁸ Ld. BrT Naplói J 30/174. p. (Emmához), A 176. oldalon olvasható egy szintén német verse („anakreoni” dala, Der Rappe) 1844. dec. 23-áról; ezt a magányát vele megosztó Stackelberg Mínona lova ihletett.

⁵⁹ „Eljuttottam az O-ig, van már 14 kötet” – újságolja. Ld. Teleki Imre levele Wesselényihez, Hosszúfalva, 1832. febr.12. MOL Mf X 8769.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Note sur les chevaux de Transylvanie. Ld. Auguste De Gerando: Transylvanie et ses habitants. Paris, 1845. Vol. 2. Appendix (366-400. p.)

A maliciózus grófhhoz leginkább testhezálló műfaj az „anti-utópia” volt. Az Álomlátás című munkája 1828-ban keletkezett.⁶² Jóval fontosabb a főműve, a *Kővár-Utópia*,⁶³ amellyel (egy eszményi társadalom csalóka képének felvillantása helyett) az Erdély szélén fekvő Kővárvidék nagyon is valós viszonyaira próbálta ráirányítani a figyelmet. E korábbi katonai határőrvidék társadalma az 1800-as évekre teljes zsákutcába került. Teleki Imre, aki a szociális érzékenységét apjától⁶⁴ örökölte, átérezte a sok teher által „porba görbesztett”, s ezért általa „por”-nak nevezett kővári nép gondját-baját (az erőszakos katonafogdosások s a hivatalnoki visszaélések miatt többször protestált), segíteni akarásával azonban rendre falba ütközött. (Teréz szerint őt „a honfitársai nagyra becsülnék, és sok jót is tehetne”, ha „a tervei használható volnának.”⁶⁵ Ebben is lehet valami.) Emma apja végül az írásba menekült. A szintén kővári birtokos Wesselényinek említette, hogy „az utálatos megye hóhérló tisztjeiről” szóló, *Kővár-Utópia* című értekezését felküldte Bécsbe egy nagyúrnak, hogy „lássa, miként nyúzzák a parasztot”. Kéziratát ingyen is odaadta volna, ám a kiadására Lipcsetől Hamburgig egy vállalkozó sem akadt.⁶⁶ Így a mű, amelyet elsőként az unoka, de Gérando Attila hasznosított,⁶⁷ az ő idejében visszhang nélkül maradt. Az pedig a sors fintora, hogy a jóval értékesebb kéziratai helyett neki egy tizenöt évesen összeállított kis füzet szerzett belépőt Szinnyei magyar írókat bemutató összefoglalójába.⁶⁸

Teleki Imrét a többi főúri ifjúhoz hasonlóan úgy iskoláztatták, hogy a majdan betöltendő pozíciójához szükséges ismeretek birtokában jusson, ezért is töltött éveket a marosvásárhelyi „törvény-oskolában”. Kérdés: mi lett a fényes jövőből, amellyel őt a nevelője, Konnert kecsegtette? Ahhoz ugyanis, hogy „országos figyelmet” vonjon magára, hivatal is kellett

⁶² Teleki Imre: *Álomlátás* 1828. [Írta: L. Br. Philotimus [híres görög orvos, a szerk.] m.p., azaz: —] 45 db 4-rét lap Ld. OSZKK Quart.Hung. 2916.

⁶³ Teljes címe: *Kővár-Utópia. A' Kővár Vidéki pura fiscalitás' és Lakossairól* (Kézirat) 1845. (Ld. RÁLK TCSHL Ms 548.)

⁶⁴ Id. Teleki Imre az 1790-es években röpiratokkal hívta fel a figyelmet az erdélyi parasztság súlyos helyzetére. Ezek egyike: Teleki Imre politikai röpirata az 1790/91-i országgyűlésre (Kézirat) Kolozsvár, 1790. Ld. MTAKK Ms 4824/2.

⁶⁵ BrT EML 53. p.

⁶⁶ Ifj. Teleki Imre levele Wesselényinek, 1847. ápr. 15. MOL Mf. X 8769.

⁶⁷ De Gerando Attila: *Kővár Vidéke* 1874-ben. Bp. 1875.

⁶⁸ Teleki Imre: Gyönyörködtető históriáskák és egynehány levelek, amelyeket ifjabb széki gróf Teleki Imre fordított franciából németre, s a maga költségén kibocsátva kínál ajándékol az Erdélyi ref. Collégiumokban a Német nyelvet tanulni Kívánóknak”. Kolozsvár, 1797. Ld. Szinnyei 13. köt (1909) 1407-1408. hasáb

volna, illet azonban láthatólag nem ajánlottak fel neki. Ő pedig nem kért, a „jóakarók szerzésének” az olyan módozatait pedig, mint „olykor-olykor egy kis Atyafiságos ebéd vagy tracta a’ Tanáts Uraknak”, elítélte.⁶⁹ Elképzelhető, hogy az ez irányú sértettsége miatt húzódott vissza a maga csigaházába. A „tudós munkálatait” mellett igazgatta a birtokait, vitte a família birtokpereit, látogatta a megyegyűléseket, olykor közszereplést is vállalt. (Pl. az 1817. évi éhínség idején 130 fő ellátását irányította). Az 1834. és 1837. évi erdélyi diétán királyi hivatalos⁷⁰ volt, kérdés, hogy hányszor jelent meg, a „pletyka diétáktól”⁷¹ ugyanis semmit nem remélt.⁷²

A maga birodalmában érezte magát legjobban, ahol a régmúlt idők patriarchális földesuraira emlékeztetve a jobbagyainak atyja, szükségben felkarolója és igazságos bírása lehetett. A jórészt román lakossággal jól szót értett, a nyelvüket kiválóan bírta. Vallván, hogy „a köz- és falusi iskolákból kél ki a nemzeti pallérozódás”,⁷³ fenntartott egy központi iskolát, amely a környék minden gyermeke előtt nyitva állt. Ő volt „az utolsó nagyúr Erdélyországban”. Maliciózussága idővel fokozódott. „Én az anyámon és feleségemen kívül senkit sem kímélek s legkevésbé magamat, nincsen is okom rá, mert tudom, hogy rajtam többet nevetnek, mint én a mások ostobaságain, én egyedül vagyok, és ők légió, pedig én elrejtőzöm, de ők piacra viszik számárságukat” – mondogatta.⁷⁴

„Boldog az, ki egyedül él”. A hosszúfalvi park kapuja fölé Teleki Imre ezt a kedvenc költőjétől, Horatiustól vett latin idézetet vésette. Ő, amint a „nagykönyvben”⁷⁵ áll, „a közösségben általánosan elfogadott, szokásos életformától magát elkülönítő, makacsul és következetesen egyéni életmódot folytató, illetve ilyen nézeteket valló” ember volt. Voltak ártatlan furcsaságai (pl. az öltözködése.) Voltak, amelyek másokat zavartak (pl. a bámulatot keltő, szertartásos bevonulásai Nagybányára, amit a gyermekei kiskorukban talán élveztek, később viszont aligha.)⁷⁶ Voltak azonban olyan különbségei is, amelyek mások, főként a felesége életét megnehezítették, a különködés ugyanis az önzéssel többnyire karöltve jár. Emma apja („a hosszúfalvi remete”) a visszavonultságot

⁶⁹ Ld. a 62. sz. jegyzetet!

⁷⁰ Nagy Iván: Magyar nemesi családok II. köt. (1865) 88. p.

⁷¹ Ifj. Teleki Imre levele Wesselényihez 1847. nov. 10. MOL MfX 8769

⁷² Ifj. Teleki Imre levele Wesselényihez, 1830. dec. 7. Uo.

⁷³ Ifj. Teleki Imre levele Wesselényinek, 1832. febr. 12. Uo.

⁷⁴ Teleki Sándor (1958) 45., 46. p.

⁷⁵ A magyar nyelv értelmező szótára. 4. köt. Bp. 1961. 526-527. p.

⁷⁶ Ezt Teleki Sándor élvezettel ecseteli. Im. (1958) 46-47. p.

maga választotta, de ebben a családtagjainak is osztozniuk kellett. Kezdetben a telet Kolozsvárott töltötték, és 1814 előtt szinte évente jártak Budán, Martonvásáron, olykor Bécsben is. Később ezek az utak is megritkultak. A gróf sokat szenvedett a köszvényitől, így nem szívesen ült kocsira. Karolina boldogan utazott volna, ám az ez irányú terveiről a férjére való tekintettel sorra lemondott. Teréz véleményét azonban, miszerint az ő „túláságos engedékenysége volt az oka annak, hogy a férje embergyűlölő lett”,⁷⁷ nem osztjuk. Imre mizantróp sem volt, bár a „tőszomszédságában lakott”.⁷⁸ Inkább sebzett hiúságú emberkerülőnek mondanánk, aki főként miután előzvegyült, kifejezetten szomjazta a gyermekei és unokái szeretetét. Blanka és Miksa tartottak tőle. Emma kevésbé: „elhelyezte” őt a „homme hétéroclite” [furcsa ember, *a szerk.*] rubrikába, és a különbségeivel együtt elfogadta.⁷⁹

Protestáns létére apja nem volt „bibliás” ember. Írásaiban a Szentírásra alig utal. A felekezete is főként akkor jut eszébe, ha kudarc éri. „Hiába, kálvinista embernek vesznie kell” – írja egy vesztett perére célozva.⁸⁰ A Habsburgokat nem kedveli, a néhai kalapos király azonban már csak a türelmi rendelete miatt is becsben áll előtte.⁸¹ A gróf, akit a felvilágosodás vallásellenes eszméi fiatalon megfertőztek, valahol a deizmus és az ateizmus határán ingadozott. Azt a téves véleményt osztotta, hogy a jócselekedetek hit nélkül is üdvözítenek, s mivel ő a jobbágysági körében sok jót tett, úgy gondolta, hogy nincs mitől tartania. A kételyeit, felfogását jól tükrözi az a verse, amely a sírkövén⁸² látható:

LEGYEN ÁLOM, LEGYEN BÍRÓ
BÁTRAN MEGYEK ELÉBE
MINT EGY ELFÁRADT UTAZÓ
A VADON ENYHELYÉBE
MERT HA BÍRÓ, NEM FURDAL VÁD
MERT HA ÁLOM, NYUGALMAT AD.

⁷⁷ BrT EML 53. p.

⁷⁸ Teleki Sándor (1958) 45. p.

⁷⁹ Ld. a 38. sz. lő.-et!

⁸⁰ Ifj. Teleki Imre levele Wesselényinek, Hosszúfalva, 1825. jan. 14. MOL Mf X 8769.

⁸¹ A felesége azért is kérte a nővérét, Jozefint, hogy másoltassa le II. József szobrát, amelyet náluk, a bécsi Deym-féle múcsarnokban láthatott. Ld. Karolina levele Jozefinnek, Kolozsvár, 1806 dec. 7. SoAT (ČR) DcsL B. II/8.

⁸² Az ő és a felesége sírja Hosszúfalván, a kastéllyal szemközti domboldalon ma is látható.

„SÁRBÓL, NAPSUGÁRBÓL ÖSSZEGYÚRVA”

**Teleki Emma élete és munkássága
(1809 – 1893)**

GYERMEK- ÉS IFJÚKOR (1809-1839)

Teleki Imre és Brunszvik Karolina középső gyermeke, aki a keresztségben az apjára, a két nagyanyjára és az édesanyjára emlékeztető Emerica Mária Anna Sára Karolina neveket kapta, 1809. szeptember 11-én, Hosszúfalván jött a világra.¹ Féléves kislányáról az anyja így ír a nővérének, Jozefinnek: „Örülök, hogy Emma neve² tetszik neked, remélem, ő maga is tetszeni fog. Emy és én nagyon szeretjük, az anyósom szintén, ő azonban leginkább Blankát zárta a szívébe, aki sokat kényezteteti. Ezért ha majd vidéken leszünk, szigorúbban kell őt nevelni; nagyon akaratos, és itt egyre inkább az lesz, mivel túlságosan szabadjára engedjük.”³ Az apa kedvenc gyermekéről lévén szó, a szigorúságra nem biztos, hogy sor került, úgyhogy az akaratosság Emma gyökérproblémája maradt.

Az akarátát sajátos (vakbuzgóságba hajló) módon kamatoztatta akkor is, midőn a lánya szerint „vasakarattal, következetességgel vasegészséget teremtett magának”. Nyolc-tíz éves korában egyszer belázasodott, ám ezt eltitkolta, és gyógyszert sem akart bevenni. Érezve, hogy kezdi kirázni a hideg, futott egy nagyot, majd az ágyban kiizzasztotta magát. Ezt többször megismételte, s a végén megszabadult a láztól és meggyógyult.⁴

Teleki Imre, ha a gyermekeiről volt szó, könnyen ellágyult. Erre egy Emma említette példa: amikor a testvéreivel együtt éjjel-nappal festettek, rajzoltak, és azt kérték apjuktól, hogy fogasson be és vitesse ki őket a szabadba, hogy ott folytassák ügyködésüket, ő – megjegyezve, hogy „Gyermekeim, ne legyetek mindenben olyan túlságosok!” (mértéktelenek, *a szerk.*) –, menten kötélnek állt.⁵ Az akaratos és „túlságos” Emma

¹ Ld. Szász-Teleki, 205. p. A családi krónikával ellentétben Emma születési dátumaként több helyen (ld. lexikonok, Bajomi 1975. 911. p.) tévesen 1815. nov. 5. szerepel.

² A név itt az Emerica becéző alakja. Emmát Kazinczy Karolinaként szerepelteti (i.m. 1944. 168. p.), Tóth Lőrinc viszont [i.m. (1858) 126. p.] Emilnek [!] írja.

³ Karolina levele Jozefinnek, Kolozsvár, 1810. márc.30. StOAT (ČR) DcsL III/2. 76. sz.

⁴ Sebestyénné (1894) 11. p.

⁵ A kis művészek. Antonina és... I. köt. (1851) 37-42. p.

szenvedélyessége is hamar kiütközött. Antonina szerint „szenvedéllyel szeretett tanulni” latint, történelmet, irodalmat, fűvészetet. És „eleven, tűzről pattant, akadályt nem ismerő, kiolthatatlan buzgalmú” volt”.⁶

Kiváló észtehetségét az apjától és a Brunszvik ősöktől is örökölhette, a művészi talentumai viszont (jól énekelt, gitározott, rajzolt, festett) elsősorban az anyja közvetítette génörökség részét képezték. Teleki Imre a felesége szerint nem túl jó ritmusérzékről tett tanúságot,⁷ így az állítást, miszerint „elsőrendű virtuóz volt a hegedűn”,⁸ megkérdőjelezzük. A képzőművészetek terén szintén a Brunszvikok jeleskedtek, az ez irányú tehetség azonban, jóllehet Emmában is felcsillant, elsősorban Blankában bontakozott ki. A húga írói talentumát illetően viszont az apai vonal volt a meghatározóbb.

A vegyes házasságból született Teleki testvérek közül Miksa az apjához hasonlóan református, a két lány pedig, anyjuk vallását követve katolikus lett. Hosszúfalván volt református kápolna, sőt lelkész is, katolikus házi káplánt azonban Teleki Imre az ígérete ellenére sem tartott, amivel a feleségét és leányait a vallásuk gyakorlásában korlátozta. A legközelebbi római katolikus templom Nagybányán volt, oda azonban évente csak néhányszor mentek be. Maradt a pusztahidegkúti⁹ görög katolikus templom, ahol Blankát és Emmát megkeresztelték, kérdés, hogy oda a rossz útviszonyok mellett Karolinának milyen gyakran jutottak el. „Ha az anya a gyermekét a valláshoz fel tudta emelni, akkor a legtöbb útravalót adta neki, és olyasvalamit, amihez minden mást könnyen hozzákapcsolhat, és ami által minden magasabb értelmet kap” – írja Teréz.¹⁰ Úgy tűnik, ez a húgának nem sikerült. Karolina hitéletéről semmit nem tudunk. Annyi biztos: neki akkor is nehéz dolga lett volna, ha élő, sziklaszilárd hittel bír, miközben mellette az akarnok és maliciózus férje a kételyeit és a téves elképzeléseit fennen hangoztatja.

Emma szülei mindketten német anyanyelvűek voltak. Míg azonban az apja magyarul is hamar megtanult (az első magyar leveleit hétévesen írta), anyja az Erdélybe kerülésekor csak németül és franciául tudott, és talán később sem beszélt magyarul. Így a gyermekeik anyanyelve is a német lett, és Louise Collin személyében elsőként német nevelőnő került

⁶ Sebestyén (1894) 11. p.

⁷ Karolina levele Jozefínhez, 1806. márc. 7. Magyarul ld. Hornyák (1993) 57. p.

⁸ Sebestyén (1894) 3. p.

⁹ Pusztahidegkút (Hidegkút) (románul: Hideaga)

¹⁰ BrT Napló (1938) 102. p. 1809. jún.

a lányok mellé. Őt követte a francia Jeannette St. Martin, majd a lengyel Marie Valentin, akivel szintén franciául társalogtak. Ezek után nem csoda, hogy otthonukban német és francia szó járta, és hogy a testvérek egymással és a szüleikkel németül és franciául leveleztek. Emma pedig, aki tizenévesen kezdett verselni, azt is németül tette. Versei közül tizennégy Brunszvik Teréz jóvoltából maradt fenn.¹¹ A Teleki testvérek azonban magyarul is hamar megtanultak.

Blanka a nyolcadik, Emma pedig az ötödik évét taposta, amikor az első ismert nevelőnőjük Hosszúfalvára került. Collin kisasszony négy évig gondoskodott kettejük „neveléséről és erkölcsi képzéséről”. Utódja, Jeannette St. Martin szintén arra vállalkozott, hogy nevelésüket „a szülők (sajnos, közelebbről nem ismert) elképzelései és tervei szerint” folytatja. Emmáékhoz talán a lengyel Valentin kisasszony került a legközelebb, aki, felkeltette érdeklődésüket az elnyomott népek, köztük a lengyelek sorsa iránt, s a hazaszeretetre nevelésükben is fontos szerepet játszott. Ő (a Miksának adott francia nyelvelckéken túl) szintén a lányok „további nevelésére és oktatására” kapott megbízást.¹² Teleki Imre többszöri vizsgáztatás útján igyekezett meggyőződni a nevelőnők tudásáról, akik leginkább a végrehajtó szerepét játszották a nagytekintélyű gróf házában. „Mindenben az ő akarata érvényesült. Ily körülmények között nevelte fel két leányát és egy fiát” – írja Teréz.¹³ A húga pedig, aki gyakorta a ’villámhárító’, illetve közbenjáró és békítő szerepét játszotta, főként a kedves és finom lényével hathatott.

A baj csak az, hogy Emmáék apja nevelőnek már csak a karakterénél fogva sem volt igazán alkalmas. Azt sem tudjuk, hogy őt a pedagógia különösebben érdekelte volna. Nem így a sógornőit, akik épp az Emma születése előtti évben jártak külföldön, és végigtanulmányoztak egész sor nevelőintézetet, s közben jeles pedagógusokkal (köztük a német Salzmannel és a svájci Pestalozzival) folytattak eszmecseréket. Azt azonban kizártnak tartjuk, hogy ők a sógorukra hatottak. Ifjabb Imre rákapathatta a gyermekeit az olvasásra, az önképzésre, és felkelthette

¹¹ Emma verseit Teréz a nevelt lányával, Derecskei Lujzával másoltatta le. Ld. BrT KN M 21/5-15. p. (1835) Ezek között szerepelnek pl.: An meinem Vater am neuen Jahr '828 (Apámnak, az 1828-as újévre); Der Einsamme (A magányos); Es ist ein Gott (Egy az Isten) stb., és Emma néhány lengyel témájú verse, köztük az An die Polen. Im Sommer des Jahres '831 (A lengyelekhez. A '831. év nyarán). Ez utóbbiból két strófát Gyulay Lajos lefordított. Ld. Gyulay (2004) 220. p. (Napló, 1837. márc. 27.)

¹² A nevelőnőkkel kötött szerződéseket, amelyekből idéztünk. Ld. RALK TCSHL Fasc. 7.

¹³ BrT EML 54. p.

érdeklődésüket a különféle tárgyak és tudományok iránt. A művészi tehetségük kibontakozására is bizonyára ösztönzőleg hatott. Az egészséges életmódjuk kialakítására úgyszintén. A szülők iránti szeretet, az ősök tisztelete, a hagyományörzés, a múlt ismeretének fontossága, a kötelességtudás, a szükségét szenvedők felkarolása – ezeket szóval és jó példával elől járva ő is belesulykolhatta Emmáékba. A pszichológiához viszont kevés érzéke volt. Erre egyetlen példa. Teleki Imrének a szerényebb szellemi képességű, szelíd fiát illetően elfogadási gondjai voltak, amit ő meg se próbált palástolni. Amikor Max a külföldi tanulmányai befejeztével hazatért, és a megyei hivatalnokok megjelentek, hogy gratuláljanak neki, az apja kijelentette: „Nagy tökfílkó biz ez, éppen jó lesz megyei tisztviselőnek.”¹⁴ A történetet Blanka és Emma életrajzírói annak illusztrálására említik, hogy a különc gróf milyen kevésre taksálta a hivatalnokokat. Ő azonban Miksát sem tartotta sokra, és észre sem vette, hogy a megjegyzéseivel milyen rombolást végez az önbizalomhiánnyal küzdő, apátiára hajlamos fiú lelkében. Teleki Imre gúnyolódásait a lányai sem kerülhették el, velük azonban minden szurka-piszka megjegyzése ellenére is elégedettebbnek és engedékenyebbnek mutatkozott. Azokat a jellemhibáikat pedig, amelyek neki is a sajátjai voltak, észre sem vette, vagy nem tulajdonított nekik jelentőséget.

Emma az első huszonhat évét jórészt Hosszúfalván töltötte, ahol számos szórakozás kínálkozott: kocsikázás, szánkózás, lovaglás, gyalogtúrák a környező erdőkben, a Savagyász forráshoz, a kövári vár romjaihoz. A szomszédos Koltón és a közeli Erdőszádán¹⁵ pedig ott voltak a rokonok. Apjuk néhány környékbeli vásáros- és fürdőhelyre is elvitte őket. A nagybányai házukban és a Teleki nagymamánál a Szamosparti Kendilónán¹⁶ szintén szívesen időztek, ahol a szomszéd birtok a későbbi politikus és drámaíró Teleki László szüleié volt. „Lacival”, aki már kilenc évesen verseket írt, ott kerültek barátságba.¹⁷ Számukra azonban (pláne, hogy a magyarországi utazásaik nagyon megritkultak) a legnagyobb vonzerővel a „kincses Kolozsvár” bírt.

Erdély szíve Jósika Miklós szerint még az 1820-as években sem volt egyéb egy kicsi, sötét „tartományi városkánál”, varázsa azonban az ottani lakosság „elevenségében s kedélyességében létezett”. Nyilvános

¹⁴ P. Szathmáry (1886) 6. p.; Borbíró (2000) 5. p.

¹⁵ Koltó [románul: Colțau] és Erdőszáda [románul: Ardușat] – helységek Szatmár vm.-ben.

¹⁶ Kendilóna (Lóna) [románul: Luna de Jos] – helység szolnok-Doboka vm.-ben

¹⁷ De Gérandoné: Teleki László. Ld. Antonina és... 4. köt. (1887) 321. p.

estélyeket ritkán rendeztek, de „magánházaknál, főleg farsang idején ki nem fogyott a mulatság”.¹⁸ Teleki Imre ezektől távol maradt (a népes rokonságuk tagjain kívül egyébként is kevesekkel érintkezett), az ártatlan gyermekzsúrok azonban, amelyekből hajdan neki is része volt, Emmáék életéből sem hiányoztak. Telekiné Krausz Mária, aki az ottani magyar színjátszás „patronái” közé tartozott, az 1821-ben elkészült teátrumban páholyt vásárolt, így bizonyosra vehető, hogy színházba a felcseperedő unokái is el-eljutottak. Nagyanyjuk kétszintes, L-alakú háza, a 'Pataki-Teleki' ház¹⁹ (ma is) a kolozsvári Fötér délkeleti sarkán áll. Emmáék többnyire ott töltötték a téli hónapokat, a nagymama jóvoltából olykor akkor is, amikor a szüleik falun maradtak.

Az 1830-as évek elején Magyarországhoz hasonlóan Erdélyben is új korszak kezdődött, és a 'nemzeti ébredés' felszínre hozta azt a sok panaszt és elégedetlenséget, amely addig a felszín alatt lappangott. Az erdélyiek főbb sérelmei (a diéta alkotmányellenes halogatása, a városi kiváltságok semmibe vétele, önkényes adóemelések és sorozások) összekovácsolták az ellenzéket, amely vezérét az igazságszeretet, önzetlenség és bátorság bajnokában, báró Wesselényi Miklósban találta meg, aki a hölgyek körében is rendkívüli népszerűségnek örvendett. Végül az uralkodó (23 év után!) 1834. május 28-ára összehívta az erdélyi országgyűlést. Mivel az elnöklő főherceg megtiltotta, hogy a viták anyagát kinyomtassák, Wesselényi nyomdagépet vásárolt, és azt a diétának ajándékozta. A feszültség fokozódása miatt az uralkodó az országgyűlést 1835. február 6-án feloszlatta. E történések a Teleki nővérekre is nagy hatással voltak.

Ez után került sor Emma első külföldi útjára. Blankát a szülei tizenkilenc évesen azért küldték Budára, hogy (a festészeti tanulmányok végzése mellett) „megismerkedjék azzal, amit világnak nevezünk”, és hogy elsajátítsa „a társaság szokásait.”²⁰ A húga életéből viszont a budai évek (a nagyanyja betegsége, majd halála és az óvodaszervező

¹⁸ Jósika Miklós: Emlékirat (Szerk.: Győri János) Bp. 1977. 47-48. p.

¹⁹ Az elnevezés az 1790-ben elkészült házat építtető Pataki családra és a harmadik tulajdonosára, Teleki Domokosra utal. A ház azonban 1807 és 1845 között id. Teleki Imréné és a fia, vagyis Emmáék családjának a kezén volt. Az épület a kolozsvári színjátszás történetében is fontos szerepet játszott: 1793 őztől 1807 áprilisáig az emeleti báltermében működött Kótsi Patkó János magyar színtársulata. A házat Telekiné Krausz Mária csak azt követően tudta birtokba venni és a családjá használatára átalakíttatni, hogy onnan 1807 áprilisában a „theátrum” kiköltözött.

²⁰ BrT EML. 88. p.

Teréz lekötöttségei miatt) kimaradtak. Emmának tehát valószínűleg kárpótlásul engedélyezte az apja, hogy 1835-ben az öccsével Németországba menjen. Ettől aztán a nővérek annyira vérszemet kaptak, hogy (az 1837 vége és 1838 tavasza közti hónapokat leszámítva) éveken át egymást felváltva, sőt olykor mindketten külföldön voltak. Nem is igyekeztek haza, és a kinti tartózkodásukat többször is csak a közeli halálát vizionáló apjuk hívására szakították félbe. (Ez történt 1835 őszén is, amikor a hazafelé siető Emma és Miksa Pozsonyban összefutottak Brunszvik Terézszel.) Így ütött vissza az elzárkózó életmód, amelyben a külön apjuk miatt részük volt.

Mielőtt a külföldre induló nővérek nyomába erednénk, lássuk Blanka 1836. február 4-én kelt, korszakhatárt jelző levelét, amely a kolozsvári mindennapjaikba is betekintést enged!

A Terézhez címzett levél először is arról tudósít, hogy Blanka végre kitepte magát abból a „komor és kétségbeesett” hangulatból (melankóliából), amely őt a testvérei távollétében padlóra terítette. Most viszont a fivére lelki beteg: ő, aki „érzelmeiben gazdag, életvidám gyerek volt”, tétlenül és „életuntan mászkál”. Blanka szerint a bajainak fő oka az, hogy helyette „az apai szeretet” (majomszeretet?) mindent elrendezett. „Max – írja – teljesen átengedte magát a tétlenségnek, és semmi sem tudja arra kényszeríteni, hogy megerőltesse magát, hogy kapcsolatba kerüljön emberekkel”. Blanka abban reménykedik, hogy az öccse is velük megy Pestre, Teréz pedig, aki egyszer már „forradalmat” idézett elő a lelkében, ismét kimenti őt „az apátiájából, amibe újból belesüllyedt.”

Melankólia és apátia – ezek Blanka, illetve Miksa vissza-visszatérő betegségei. Úgy tűnik, Emma lelkileg jóval stabilabb. Blanka soraiban szerepel egy fiatalember („a jó Bornemissza”), aki a barátjuk és gyakran van náluk. Korábban Emma körül legyeskedett, de (legalább is Blanka szerint) „belátta, hogy ez a kapcsolat egyiküket sem tenné boldoggá”. (Ennek ellentmondani látszik az a tény, hogy Bornemissza később Párizsban is feltűnik Emma közelében.)

Blanka leveléből azt is megtudjuk, hogy ő és Emma 1836 elején, rajzoktatás címén elkezdtek maguk köré gyűjteni az ismerős családok leányait. Az ötlet Blankától eredhetett, aki miközben három évig élt Teréz közelében, a másokért élés „parancsát” a szívébe véste. Rajzolni ő tanítja a kislányokat, akikkel ő és Emma együtt foglalkoznak. „Már hat növendékem van, alakíthatóak és lágyak, akiknél egy szavunk sem marad

hatástalan. A rajzolás az összekötő kapocs. Az anyák örülnek, hogy nálunk tudják lányukat, becsülnek minket” – lelkesedik.

Vállalkozásukat Teleki Imre nemtetszéssel fogadta. „Nagyon szomorú – írja Blanka –, hogy éppen az, ami nekünk az életet jelenti (másokért élni, másoknak hasznára lenni, másokat felemelni), az ő számára semmi; ez apa számára bolondság, időpazarlás, így aztán örökös konfliktusban vagyunk vele. A nagy tekintélye sajnos azt eredményezi, hogy jó anyánk is osztja a véleményét, és nem olyan elégedett velünk, mint ahogy szeretnénk. Így szükségképpen vagy az elégedetlenségét kell magunkra vonnunk, vagy pedig kihasználatlanul hagyjuk és eltékozoljuk életünk legszebb időszakát, miként ez eddig is történt.”²¹ Blanka már a harmincadik, Emma pedig a huszonhetedik évében járt, ezért lehetett és volt is igényük a saját elképzeléseik szerinti értelmes életre. Imre sógorral szemben tehát ezúttal Teréz győzött.

Unokahúgainak a rajztanfolyamára az egyik növendékük, Wass Gizi nagybátyja, a naplóiíró gróf Gyulay Lajos is felfigyelt. „Teleki Blanka és Emma rajzoló estikéket adnak gyermekleányoknak. Oda jár Gizi húgom, Róza és Lally, és valóban nemcsak a rajzolásban, de minden tekintetben nyereségökre van azok társasága” – írja a naplójába, majd hozzáteszi: „Különcökből áll az egész Teleki háza, de mégis lehetetlen nem szeretni házkörüket, mert egész nap el vannak foglalva hasznos munkálatokkal, nevezetesen a rajzolást nagy perfekcióval űzik. Blanka nem jár sehova, Emma sem most, mert gyászol,²² egyébaránt [sic!] utolsó kedvelné a társaságot, szépen is énekelnek, muzsikálnak... Szeretnék közelebbről megismerkedni ezen háznépkel, azért, mert nem mindennapiak, mert lelkesebbek.”²³ Gyulay soraiból kiviláglik, hogy ő Telekiéket egyáltalán kívülnek, de szeretni való kívülnek tartja.

Blankáék rajztanfolyama nem sokáig borzolja apjuk idegeit, ők ugyanis áprilisban útra kelnek. Ürügyül azt hozzák fel, hogy találkozni szeretnének a néhai nagynénjük, Jozefin második házasságából született lányával, az Észtországban élő Stackelberg Marie-val és Minonával, akik az apjukkal Budára látogattak. „A két Teleki megérkezése Pestre” – írja Teréz április 12-én.²⁴ (Ezentúl „a Telekiek” alatt Blankát és Emmát érti.)

²¹ Teleki Blanka levele Brunszvik Terézhez, Kolozsvár, 1836. febr. 4. (Németből ford.).

Friedrich Béláné) Lelőhelye: OSZKK Levelestár

²² Ti. 1835. október 6-án hunyt el a nagyanyjuk. Telekiné Krausz Mária.

²³ Gyulay (2004) 190-191. p. (1836. febr. 10.)

²⁴ BrT KN J 16/14. p. Pest, 1836. ápr. 11.

Stackelbergék azonban váratlanul Németországba mennek. Teréz szerint őt és a Teleki nővéreket „erősen csábította a vágy”, hogy utánuk eredjenek, és „a drága leányokat” ismét láthassák.²⁵ Ehhez Emma és Blanka el is nyerték apjuk támogatását, jöllehet az utazásukat, mint látni fogjuk, más célok motiválták.

Teréz kíséretében április 30-án értek Pozsonyba, ahol már aznap délután óriási élményben volt részük.²⁶ Ellátogattak az országgyűlés kerületi üléstermébe, ahol a tanítóképzők alapítását célzó törvényjavaslat elutasítása miatt háborgó ellenzéki követek „legragyogóbb beszédeinek” lehettek tanúi. „Mindkét honleányom ragyogott az elragadtatástól, és nem akartak sem aludni, sem étkezni” – írja Teréz, aki szerint másnap egy órát beszélgettek Széchenyi Istvánnal, „minden magyarok legnagyobbikával”.²⁷ Összefutottak Wesselényivel is, aki utána a naplójába jegyezte: „Lelkes két leány; ők most Németországba utaznak, az asszonyi nevelést akarják figyelmeztetni, valamint egész életük céljává tenni. Minő felséges cél; szentül fogadtam nekik ezen idves törekvésükben hív segédjök lenni.”²⁸ Íme a nővérek fő úti célja, ezt azonban az apjuk előtt, akit már a rajztanfolyamuk is felháborított, jobbnak látták eltitkolni.

Brunszvik Teréz már az elutazásuk előtt azt írja, hogy szeretné „szorosán” magához kötni „a Telekieket”, s jöllehet már akkor úgy látta, hogy „ők mindent akarnak, de a hozzá való eszközökhöz többnyire nem fűlik a foguk”, elhatározza, hogy bevonja őket az általa tervezett írárok kiadásába.²⁹ Az 1836. május 24-én kelt első drezdai feljegyzése szerint mindhárman megfogadták, hogy sokat tanulnak és írnak a haza javára, és kisebb értekezéseket adnak ki magyarul (pl. a szülők és gyerekek viszonyáról, a nevelésről stb.)³⁰ E szép tervek azonban papíron maradtak, és Drezdában a nőnevelés tanulmányozását illetően is csupán egy leányinternátus megtekintését tudták felmutatni. Belecsöppentek ugyanis egy nemzetközi utazó társaságba, s a továbbiakban ezekkel

²⁵ BrT EML 98. p.

²⁶ Erről ld. e sorok írójának az *Ők négyen* c. írását! In *Brunszvik Teréz, Teleki Blanka és de Gérandoné Teleki Emma Kossuth Lajosról*. (Összeáll., bevez.: Hornyák Mária) Martonvásár, 2002. 7-10. p. (Örláng 7. füz.)

²⁷ Teréz levele Schober Ferenchez, Bécs, 1836. máj. 14. Magyarul közli: Vág Ottó. In *Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága*. Bp. 1962. 68. p.

²⁸ Ifj. báró Wesselényi Miklós naplója, Pozsony, 1836. máj. 4. Másolata: MOL. MF X 5496

²⁹ BrT KN J 16/13. p. Pest, 1836. márc.-ápr.

³⁰ BrT KN J 16/15. p. Drezda, 1836. máj. 24.

az újdonsült ismerőseikkel járták Drezda nevezetességeit és tettek több napos kirándulásokat Szász-Svájcba, Freibergbe stb. Blanka közben rajzolt vagy festett, vagyis a látottak megörökítésével foglalkozott, a szilaj Emma pedig élvezte a gavallérok társaságát, és velük, férfiruhát öltve egy ezüstabánya mélyére is lemerészkedett. Teréz tehát kénytelen tudomásul venni, hogy ők a fennkölt céljaikról megfeledkezve, nyaralni és turistáskodni akarnak. Elejében nagyon hiányolja az általa megszokott „pedagógiai légkört”, a végén azonban bevallja, hogy a kirándulásokat ő is nagyon élvezte.³¹

Tulajdonképpen Drezdában kezdi jobban szemügyre venni az unokahúgait. Emmát addig csak felszínesen, a futó találkozásai és a levelei révén ismerte, Blanka pedig azóta, hogy nyolc éve Budáról visszatért Erdélybe, sokat változott, így számára mindketten tartogatnak meglepetéseket. Emma életrajzírója szerint „az ifjú Teleki grófnők nevelésének hiányai bizonyára abból adódtak, hogy elzártan éltek, s a társasági életben gyakorlatlanok voltak”.³² Teréz azonban örült volna, ha náluk csupán ilyesféle „hiányokat” talál, az elkényeztetett lányoknál ugyanis a „születési elhittség, különcség, előítélet s ferdeségek”³³ számos jelét tapasztalta.

„Emma nem következetes, felettébb szenvedélyes és ilyenkor közönséges” – állapítja meg.³⁴ Többnyire azonban az unokahúgait együtt bírálgatja. „Az udvariasság pusztán a szívélyesség pótléka. Van szívbeli udvariasság” is, ám ezt Teréz szerint „a Telekiek nem ismerik.”³⁵ Más alkalommal eltöpreng: „Csodálatos, ahogy ez a két lány az életét elrontja! A balga szüzek, akiknek nincs olaj a mécesükben.”³⁶ Elismeri, hogy a lányok „csupa szellem és élet”, de „nincs szívük, nincs bennük túlvilági örök élet”.³⁷ Szerinte „a társnői” északiak, akiknél „érzelmi melegség nem található, annál inkább indulat. Ilyen klímában a gyümölcs sem érke be soha.”³⁸ Két nap múlva pedig így ír: „A Teleki unokahúgok: a jellemük, a hozzám való viszonyuk egyre világosabb lesz számomra... Nincs bennük szívből jövő őszinteség, elmésség, de talán nincsenek meg

³¹ BrT KN J 16/28. p. Drezda, 1836. aug. 4.

³² Borbíró (2000) 8. p.

³³ Újfalvy (1990) 129. p.

³⁴ BrT KN J 16/25/b. p. Drezda, 1836. júl.?

³⁵ Uo. 14. p. Drezda, 1836. máj. 24. k.

³⁶ Ld. Máté evangéliuma 23. 1-12.

³⁷ BrT KN J 16/16. p. Drezda, máj. 30.

³⁸ Uo. 20. p. Drezda, jún. 19.

bennük az én gyengeségeim sem; ők erősebbek, de nincs bennük jóság, nincs bennük irgalom.”³⁹

Teréz elejében magát hibáztatja: „Nagyon is jól tudom, hogy én tehetek róla, ha a dolgok nem a szívünk szerint valók. A szent dolgot háttérbe szorítottam, és a vad természet akarata szerint cselekedtem. Maradjak hűséges, ne pedig engedékeny! Irányítsam ezeket a gyerekeket, és ne hagyjam, hogy ők irányítsanak engem!”⁴⁰ Meg is próbálja, ám a lobbanékony lányokkal nem boldogul, ezért kifakad: „Igen, kedves Telekijeim, ti a szenvedélyességetek rabszolgái vagytok! Minden inkább vagytok, mint szabadok! Rá kell hagyni őket a sorsukra, amit maguk idéznek elő maguknak”.⁴¹ És szomorúan megállapítja: „A Telekiek részéről csak ellenállást tapasztalok.”⁴²

A lányok ridegsége láttán felteszi a kérdést: „Van-e egyáltalán szívük? Történt-e valami az ő körükben, ami a lelkük képzését szolgálta?” Vallásos nevelésük elhanyagolásáért elsősorban a sógorát okolja, mondván: az ő 1780-as éveket idéző, istentelen gondolkodásukat „az apa és az olvasmányok befolyásolták”.⁴³ Szerinte unokahúgait már „csirájukban, a gyökerükben megmérgezték”. Ezért is írja: „A Telekieket Istennek és erősebb eszközöknek kell átengedni – mi túl gyengék vagyunk; sem Blanka, sem Emma, sem Max nem fog hozzánk térni”.⁴⁴

Drezdát Teréz és a lányok 1836. augusztus 29-én hagyták maguk mögött. Szeptember elején hat napot töltöttek Heidelbergben. „Quinet, a költő és író, a felesége – a szokásos társaság, vidám, dalolós esték, sok evés a vendéglőkben” – áll Teréz naplójában.⁴⁵ Emma és a francia Edgar Quinet barátsága tehát ott kötöttet. Szeptember 23-án értek Münchenbe. Ott hallották: Erdélyben dühöng a kolera, ami azért is izgalommal töltötte el őket, mivel Emma néhány erdélyi ismerősével hazafelé indult.⁴⁶

Blanka távollétében Emma 1836-1837 telét jobbra Kolozsváron töltötte. Megfordult Wassné Gyulay Franciskáéknál is, akik a Fötéren, velük szemben laktak. Franciska igen látogatott és népszerű irodalmi szalont tartott fenn, ahol Emma a bátyjával is többször találkozott.

³⁹ Uo. 23. p. Drezda, 1836. jún. 21.

⁴⁰ Uo. 24/b. p. Drezda, 1836. jún. 23. k.

⁴¹ Uo. 27. p. Drezda, 1836. júl. 17.

⁴² Uo. BrT KN J 16/33/b. p. München, 1836 ősze

⁴³ BrT KN J 17/74. Genf, 1837 ősze

⁴⁴ BrT KN J 16/54. München, 1837. márc. 6.

⁴⁵ Uo. 35. p. Útban München felé, 1837. szept. közepe

⁴⁶ Uo. 37. p. München, 1836. szept. 25.

Teleki Emma (önarckép)

Szilveszter napján Gyulay Lajos feljegyezte, hogy elkezdte olvasni a lengyel Mickiewicz *Livre des pelerins polonais* (A lengyel zarándokok könyve) című kötetét, amit Emma hagyott náluk.⁴⁷ Az 1837. február 3-án kelt naplóbejegyzése szerint tőle kapta meg a bebörtönzött országgyűlési ifjú, Lovassy László apjának a királyi táblához intézett „folyamodó s innepélyes tiltakozó levelét” is,⁴⁸ amely a Mickiewicz-kötettel együtt Emma érdeklődési körét jellemzi.

A következő heteket Wassné vendégeként a házukban tölti, Franciska ugyanis szívesen látná őt a sógornőjének. A harminchét éve ellenére még nőtlen bátyja, mint láttuk, már egy éve is érdeklődött Teleki Imre háza iránt, és már akkor megakadt a szeme a „nem szép, de lelkes”

⁴⁷ Gyulay (2004) 204. p. (1836. dec. 31.) (A könyvből a napló 205-206. oldalán idézget is.)

⁴⁸ Uo. 209. p. (1837. febr. 3.)

Emmán, és őt – „görög ábrázat” lévén – a költő Szapphóhoz⁴⁹ hasonlítja. Most viszont magabiztosan kijelenti: „Emma egy hete, hogy itt van, a legszebb tulajdonokkal bír, de már ismerem, és bele nem tudnék szeretni”. A napok múlásával azonban „a nem szép, mégis festeni való” lány, aki „úgy tündököl a kellemekben”, teljesen rabul ejti Gyulayt. „Így képzelem a spanyol nőt, kikről azt mondják, hogy anélkül, hogy szépek lennének, mégis bájlnak. Kellemes szőejtése, gitározása, éneke, mind hasonlónak tesz az azon déli hölgyekhez, melyeket semmi felül nem múl” – írja, és a naplójában oldalakat áradozik Emmáról. Végül a megrögzött agglegényt csak egy hajszál választja el attól a lépéstől, „melyet megtenni oly bajos, ki a nőtelen életet már megszokta.” Már a leánykérő levelét is megírta, ám a szolga, akivel azt a postára akarta küldeni, nem volt kéznél, így aztán meggondolta magát. Úgy tűnik, Emma sem búslakodott a dolog illetén alakulásán, és – mint látni fogjuk – meg sem neheztelt Gyulayra.

Gyulay Lajos szerint a huszonnyolcadik évében járó Teleki Emma igen nagy vonzerővel bírt. És a szépnem e rajongójának soraiból az is kiviláglik, hogy a lány férfi szemmel milyen volt. Teréz Drezdában egy „finom, angyalarcú” ismerősük láttán megjegyezte, hogy Emmának „az ő durva arcvonásaival” egy ilyen férfihoz kellene férjhez mennie.⁵⁰ Gyulay viszont a „nem szép, de festeni való” lányt hol az ógörög költőnőhöz, hol a spanyol nőkhöz hasonlítja. (Anyjának, a sötét hajú Brunszvik Karolinának viszont Teréz szerint mór vonásai voltak!) Gyulay sorainak tehát azért is örülhetünk, mivel Emma kinézetére eddig szinte csak két jól-rosszul sikerült rajzból következtethettünk.⁵¹

Teleki Emma 1837 tavaszán a fivérével ismét útra kel. Májusban Salzburgban találkozna Blankával, és utána együtt Észak-Itáliába utaznak.⁵² Szeptember 7-én a lányokat és Stackelbergéket Lausanneban találjuk, ahol megvárják a Münchenből odahívott Brunszvik Terézzel, majd együtt Genfbe hajóznak. Október 21-én Emmáék a beteg apjuk hívására sietve elindulnak haza. Ehhez Teréz minden pénzét kölcsönkéri, ő pedig, jóllehet csak a lányok kedvéért hagyta ott Münchent, kénytelen a drágaságáról híres Genfben maradni.

⁴⁹ Szapphó (szül. Kr.e. 628 k.) – görög költő, Platon szerint a tizedik múza.

⁵⁰ BrT KN J 16/27. p. Dreza, 1836. júl. 17.

⁵¹ Ezeket ld. a 37. és 55. oldalon!

⁵² Ezek szerint Bajomi téved, szerinte ti. Emma 1837 augusztusában a szüleivel a Császárfürdőben lakott, s aug. 22-én ott volt a pesti Magyar Színház megnyitóján, amelyen Vörösmarty *Árpád ébredése* c. előjátékát adták elő. Ld. i.m. (1976) 912. p.

Unokahúgaival kapcsolatban megállapítja, hogy náluk „sok a helytelenség és a vadság, és sok a tumultus (értsd: rendtelenség, lármá, *a szerk.*), de a zsenialitás és az erő is.” Meglepődik, hogy „Emma, ez az erős lélek” búcsúzaskor elsírja magát. „A nagyon mohó és nagyon hangos Telekiek elutazása óta csend van” – írja másnap, és örül, hogy szabad lett. „Ez igazi jótétemény számomra! Nekik úgyszintén” – teszi hozzá.⁵³

A Teleki nővérek (talán, mert később otthonról kedvezőbb hírt vettek) csak decemberben értek haza. Útközben az öccsük is csatlakozott hozzájuk. Teréztől tudjuk, hogy Miksa Nancyban megismert „egy tizenöt éves léha angol leányt”, Jacqueline (Jerry) Cook-ot, aki addig, apátlan-anyátlan árva lévén, intézetben nevelkedett, Emma pedig azért, hogy a helyét nem találó öccsét a szülőföldjéhez kösse, magával vitte a lányt, és bemutatta őt a szüleiknek. Az esküvővel Jerry kora miatt várniuk kell, ezért elhelyezik Pálfalván, és nevelőnőt fogadnak melléje.⁵⁴ Hogy mindez mikor történt, nem tudjuk. Teleki Imre a leendő menyéről, akit a rövid vörös haja miatt „fertelmes Helénának” titulál, már 1838 augusztusában említést tesz,⁵⁵ ami arra utal, hogy őt Emma még 1837 év őszén, Genfből hazafelé menet vitte Erdélybe.

A következő tavasszal Teleki Emma ismét Németország felé indult. Wesselényi Miklós 1838. április 18-án, a Pozsony felé tartó gőzhajón „egy csinos és ösmerős, s valóban nem mindennapi képű leányt” hallott egy idős asszonnyal franciául társalogni, mire hozzájuk csatlakozott. „Az érdekes beszélő Erdélyről kezd szólni; ekkor ösmerem Teleki Blanchera. Ő egy asszonyságtól kísértetve utazni megy. Hová, nem kérdeztem. Tavaly vagy két év előtt Olaszországot ’s Helvéciát járta fel. Lelkes és lángeszű leány; képzeti ’s nézeti nemesek, de fellengősök” – áll a báró naplójában.⁵⁶ Akkoriban Wesselényi már alig látott, így nagyon is elképzelhető, hogy nem Blankával, hanem a húgával találkozott. Egyrészt mert a közlékenység, sőt a fellengzősség is inkább Emma jellemzői voltak, másrészt az idő szerint ő tartott külföldre. Bécsből április 28-án indult el Párizs felé,⁵⁷ Németországban azonban megállt, és levélben arra kapacitálta a Genfben tartózkodó Brunszvik Terézt, hogy menjen ő is a

⁵³ BrT KN J 17/60/b. p. Genf, 1837. okt. 22.

⁵⁴ BrT EML 100-101. p.

⁵⁵ Teleki Imre levele Wesselényihez, 1838. aug. 4. Ld. MOL Mf X 8769

⁵⁶ Ifj. báró Wesselényi Miklós naplója, 1838. ápr. 18. Ld. MOL Mf X 5496

⁵⁷ Wiener Zeitung 1838. máj. 1. („Gräfin Emma Teleki” a Bécsből távozők névsorában)

francia fővárosba.⁵⁸ Tudta ugyanis, hogy apja az ott tartózkodását megbízható gardedám nélkül nem támogatja. Teréz nehezen szánta rá magát az útra, mígnem 1838. augusztus 2-án megérkezett Párizsba, ahol Emma és az öccse várták. Miksa, jöllehet Jerry már Magyarországon volt, egy ideig még külföldön bolyongott, s olykor a francia fővárosban is feltűnt. Ettől eltekintve a nővére Teréze maradt. „Semmi nem vagyok, mint egy idegen akarat nyomorúságos eszköze – a Sátán eszköze Emma részére” – írja.⁵⁹ Ekkor tudja meg, hogy a lány a szülei engedélye nélkül utazott Párizsba.⁶⁰ Ennek ellenére szeretne helytállni mellette, mondván: „Az ő férjhez adása legyen a feladatom!”⁶¹

A párizsi tartózkodásuk második hónapjában Emma betöltötte a huszonkilencedik évét, így az adott korban már vénlánynak számított. Kérője akadt volna, hiszen neves családból született, nem akármilyen hozományra számíthatott és (legalább is Gyulay szerint) nagy vonzerővel bírt. (Korábbi hódolója, „a jó Bornemissza” most is a közelében, Párizsban tartózkodik.) Emmában azonban láthatólag a harmincadik évebe lépve tudatosul igazán, hogy nincs vesztegetni való ideje, ezért immár szinte csak az a cél lebeg előtte, hogy a jövődöbelijét megtalálja. Mások előtt az életkorából hat évet letagad, önmagát azonban mégsem csaphatja be. Emiatt pánikba esik, s egyre kezelhetetlenebb lesz. Az őket meglátogató Miksa mondogatja ugyan, hogy Emma beteg, majd ismét elutazik, úgyhogy Teréz szinte csak a naplójának panaszkodhat. A párizsi feljegyzéseiben talán a ’szegény’ (pauvre, arme) a legenyhébb jelző az unokahúgát illetően, akit „természettől fogva szívtelennek”, „fárasztó, nyugtalan bolondnak”, „a lehető legveszélyesebb kigyónak” titulál.⁶² Tudnunk kell: a szelídségéről és önfegyelméről híres Teréznél a naplóírás olykor azt a célt szolgálja, hogy a segítségével (mások megsértése nélkül) levezesse az indulatait. Ágost életrajzírója tehát jól látja, hogy „az elragadtatásra és elernyedésre egyaránt hajlamos” nagynéni érzelmi kifakadásait „nem kell szó szerint venni”, azt azonban ő is valószínűsíti, hogy Emma „nehezen kezelhető és akaratos teremtség” volt.⁶³

⁵⁸ Első németországi (heidelbergi) levelét Teréz 1838. máj. 18-án említi. Ld. BrT KN J 19/7. p. Egy ismerősük Emmával máj. 8-án, Karlsruheban találkozott. Ld. BrT KN J 19/13. p. Genf, 1838. jún. 5.

⁵⁹ BrT KN J 20/3. p. Párizs, 1838. szept. 14.

⁶⁰ Erre a naplójában csak 1839. ápr. 7-én utal. Ld. BrT KN J 20/41. p.

⁶¹ Uo. 9. p. Párizs, 1838. okt. 29.

⁶² Rubin (1982) 16. p.

⁶³ Rubin (1977) 726. p.

Teréznek a pillanat hevében papírra vetett sorainál tárgyilagosabb az a Blankához írt levele, amelyben a húgára panaszkodik: „Ezer meg ezer figyelmességgel veszem körül – nos, mindez hiába (semmit nem számít); örökké követelődzik, és nem tudja élvezni a dolgokat. Alig, vagy egyáltalán nem foglalkozik velem, csak azért vagyok, hogy kiszolgáljam a szeszélyességét... De te jobban ismered őt, mint én, fölösleges, hogy erre emlékeztesselek... Belefáradtam a szeszélyességébe és a gorombáskodásába. Másfelől viszont olyan, mint egy gyerek, sejtelve sincs a társadalmi illemszabályokról, mégsem tűri, hogy irányítsák... Más valaki talán több sikerrel jár, valószínűleg az én hibám, nincs előtte semmi tekintélyem... »Te azért jöttél, hogy segíts nekem«, ami annyit jelent, hogy legyek a cselédje. Délig alszik, és hajnali háromkor fekszik le, és ha ezért én szemrehányást merészelek tenni, akkor azt mondja, megírja az anyukájának, hogy sanyargatom stb.”⁶⁴ Teréz magát okolja, hogy Emma előtt nincs tekintélye, ebben azonban Teleki Imre lehetett a ludas. „Ez a világot szeretné más formába önteni, s dolgát a gyökerén kezdi, a taknyos ártatlanságon; de az esze háborgós, igen sokhoz kap, a világot egybekoldulja” – írta az óvodaalapító sógornőjéről,⁶⁵ és róla a gyermekei előtt is bizonyára hasonló hangnemben nyilatkozgatott.

Párizsban viszont Brunszvik Teréznek nagy elismerésekben volt része. Joseph-Marie de Gérando, a híres filozófus báró például 1839. február 21-én estélyt adott a kiseddóvás magyar apostola tiszteletére. (Később a város egyik óvodájában volt része hasonló ünneplésben.) Teréz de Gérando bárót többször felkereste. Ezekre az alkalmakra Emma is elkíserte. Így ismerte meg a vendéglátójuk húszéves unokaöccsét.

Auguste de Gérando négyéves volt, amikor anyja öt gyermekkel előzvegyült, így lett a báró gyámfia. Versailles-ban laktak, ám amikor jogi tanulmányokba kezdett, beköltözött a nagybátyjához Párizsba, aki a kitűnő szellemi adottságokkal rendelkező, de vagyontalan fiút (jóllehet őt már akkor is a történelem és az irodalom vonzotta), a biztos megélhetést nyújtó közhivatalnoki pálya felé terelgette. A törékeny testalkatú, jóképű és megnyerő modorú fiatalembert a kortársak mind szeretetreméltónak mondják. Reá a „nem szép, de vonzó” és temperamentumos Emma hasonló benyomást tehetett, mint két évvel előtte Gyulay Lajosra. Ők ketten állítólag menten egymásba szerettek. Auguste és a tíz évvel

⁶⁴ Teréz levele Teleki Blankához, Párizs, 1838. dec. 6. Ld. FSZEK B 0910/55/1-9.

⁶⁵ Teleki Imre levele Wesselényi Miklóshoz, 1830. dec. 7. MOL Mf X 8769.

idősebb lány egymásra találásában a nézeteik és eszméik rokonsága is minden valószínűség szerint szerepet játszott: „mindketten a változások, a reformok, a szabadságtörekvések, a liberalizmus hívei voltak.”⁶⁶

Auguste neve Teréz naplójában először 1839. április 15-én, egy kirándulásuk kapcsán bukkan fel.⁶⁷ Májusban két napot töltenek Versailles-ban, a fiú anyjánál. A fiatalok ekkor vallanak színt, és a terveikbe Terézt is beavatják, aki velük együtt örül. „Milyen kedves ötlet, hogy de Gerando velünk jön Magyarországra. A sógorom veje! Felfrissíti ezt a szerencsétlen családot” – írja.⁶⁸ Hamar kiderül, hogy Emmáék frigyét (a testvéreit és a leendő anyósát leszámítva) mindenki ellenzi. A báró fiatalnak tartja gyámfiát a házasságra, s (nem alaptalanul) attól tart, hogy ha ő Magyarországra jön, a vele kapcsolatos tervei halomra dőlnek. Ráadásul a fiatalember beteges, gyenge tüdejű (már 1839 nyarán is gyógykezelésre szorul), ami tényleg aggodalomra ad okot. Teleki Imrét azonban legalább ennyire zavarja a jövőlőlt nemzetisége, a „könnyelmű” franciák iránt ugyanis előítélettel viseltetik.

Ekkor Emma kettejük helyett is felveszi a harcot. Arról, hogy miként sikerült leszerelnie a gyámapa ellenállását, a párizsi osztrák külügyi attasé Apponyi Rudolfnak egy magánlevele tudósít, amelyből egy egészen más Emma lép elénk, mint akit eddig megismertünk. Ez a lány áldozatra kész, önzetlen, és már a későbbi hősies asszonyra emlékeztet. Azt mondta a nagytekintélyű bárónak: biztos abban, hogy Auguste egészsége helyrejön, ha Erdélyben „csöndes és boldog életét él elbűvölő környezetben, gondtalan helyzetben és egészséges levegőn”. Ő azonban, annak bizonyítékaul, hogy a „szerelme olyan igaz, mint amilyen önzetlen”, kész lemondani a házasságukról, ám ahhoz, hogy „ekkora áldozatot hozzon, mindenekelőtt megfelelő biztosítékot kell kapnia...” Végül „a nagybácsi, aki képtelen volt ezt bebizonyítani, beleegyezett a házasságba”,⁶⁹ Brunsvík Teréz ekkor már hónapok óta Angliában van. Elutazására azt követően került sor, hogy Emma (azért, hogy Ágost közelében maradhasson) az esküvőig hajlandó volt beköltözni egy párizsi lánynevelő intézetbe.

⁶⁶ Rubin (1985) 19. p.

⁶⁷ BrT KN J 20/42. p. Párizs, 1839. ápr. 15.

⁶⁸ BrT KN J 21/78. p. Párizs, 1839. máj. 7.

⁶⁹ Apponyi Rudolf levele anyjához, Párizs, 1840. jan. 21. ld. Rubin (1985) 23. p.

EMMA ÉS ÁGOST (1840-1849)

Teleki Emma és de Gérando Ágost esküvőjére 1840. május 14-én Párizsban, a Saint Philippe du Roule templomban került sor.⁷⁰ Utána az ifjú pár Erdélybe sietett. Hogy mikor értek oda, nem tudni, Miksa és Jerry esküvőjén (1840. július 14.) azonban biztosan Hosszúfalván voltak.⁷¹ Ottani idilljüket októberben megszakítja az Ágostnak kézbesített katonai behívó. Párizs felé menet Münchenben összefutnak Blankával, valamint a négy-és félév után hazafelé tartó Brunszvik Terézzel, aki megállapítja: „a fiú” sovány és sápad, Emma pedig mintha a testvérménje lenne. A végén mégis azt írja: „A kedves Ágost oly kedves és csinos – bájos pár”.⁷²

De Gérandóék 1841 nyarán Pestre érkeznek. Teréz Arad vidékén van, így nem látja viszont az Erdélybe igyekvő fiatalokat. A testi erőgyűjtés és a szellemi töltekezés áldásos időszaka ez az írói és történészi pályára készülő Ágostnak! Emma pedig, akiről ezekből az évekből semmi konkrétumot nem tudunk, a tudásszomját és tüsténkedő voltát ismerve biztos, hogy vele együtt olvasott, tanult, utazgatott, és igyekezett mindenben a segítségére lenni. „Ágost – írja Teréz 1842 nyarán – egy hónap alatt beutazta Erdély keleti és északi részét. Most ősszel a délnyugati fogja, a Bánáton át pedig Magyarországra jön, és nem mulasztja el, hogy Pestet, az ország fejét és szívét meglátogassa”.⁷³ Erre végül nem kerül sor. A házaspár október 13-án Marosnémetiben, Gyulay Lajosnál tűnik fel. „De Gérandóék éppen nálam valának, az egykor tüzes Emma, franciásan, szelesen utazzák Erdélyt egybe, bunda nélkül. Elvittem megnézésére a veceli⁷⁴ várnak, és azzal el is mentek Dévára,

⁷⁰ Ld. Szász-Teleki 203. p. A fenti plébánia anyakönyve szerint az esküvőn a párizsi nagykövet Apponyi Antal feleségén és Ágost családján kívül Teleki Imre is ott volt. Ld. Rubin (1982) 24. p. Teleki Imre Miksáról, vagyis Emma öccséről lehet szó, a közsvenytől szenvedő apjuk ti. az idő tájt már aligha vállalkozott ekkora útra.

⁷¹ Erről de Gérando az Erdélyt ismertető könyve végén beszámolót közöl. Ld. Siebenbürgen und seine Bewohner (Leipzig, 1845) 2. köt. 267-268. p.

⁷² BrT KN J 24/36. p. München, 1840. okt. 17.

⁷³ BrT Naplói Pest, 1842. júl. 11.

⁷⁴ Vecel (románul: Vețel) – helység Hunyad vm. dévai járásában

marasztalásomra nem akarván maradni". (A naplójába vastag betűkkel és németül bejegyzett „egykor tüzes Emmá”-val egyértelműen 1837 februárjára utal.)⁷⁵

Októberben Brunszvik Teréz az apjuk halálával elárvult Stackelberg lányok Pestre érkezésének örülhet. Őket Telekiék akarják magukhoz fogadni. Párizsból befut Blanka is. Ekkor értesülnek de Gérandó báró haláláról. „Ágost és Emma nagyon szomorúak lesznek; ez el fogja rontani az egész telüket” – jegyzi meg Teréz.⁷⁶ Ez azonban csak az első veszteség, amely a következő fél évben éri Emmáékat, aki épp a haldokló anyját ápolja. Őt a Hosszúfalvára érkező Blankáék még életben találják.

Itt adjuk át a szót apjuknak, akinek három levele Teréz másolatában maradt fenn. Imre sógor 1843. január 6-án a szívbeteg Stackelberg Marie váratlan haláláról értesíti a pesti rokonokat, a következő levele pedig „az „angyali jóságú” felesége elhunytáról tudósít: „Soha egy szóval nem panaszkodott, nem volt türelmetlen, halála pillanatáig szenvedve és türelmesen gondoskodott szeretteiről és házáról”. Végül „a sok fájdalmat követően szelíd és békés álomba szenderült, amely az utolsó volt az ő Emmájának, hű ápolójának karjában”.⁷⁷

Teleki Imrének a „gyász házából” küldött harmadik levele sajátos „láttelepet” a családjukról: „A gyermekeim nagyok, és rám már nincs szükségük; ha majd meghalok, felbomlik a családi közösség, mert hiányzik a harmónia. Alig zárult be az angyali jóságú édesanya sirja, máris kiüjtultak a kicsinyes házi perpatvarok, melyek az én életemet és az övét, a jó édesanyaét is megkeserítették, aki csak a gyermekeiért élt; ők jó világpolgárok – szét fognak szóródni. A vagyon tekintetében nem vitatkoznak, ahhoz túlságosan nemesek, a jellemük keménysége azonban lehetetlenné teszi számukra az egymással való együttélést... Különösen Bl[anka] nem nyert semmit azáltal, hogy a szeles, szívtelen Franciaországban él. Először velem elégedetlenkedik, aztán Minonával, nemrég pedig de Gérandóval került összetűzésbe, aki maga is egy vulkán... A franciának Párizsba kell mennie. Emma itt akar maradni, amit nem akarok megengedni, mert hiszen ő egy törekeny gépezet; nyomorúságos, hogy mennyire aggódik a férjéért. Az angol nő [ti. a menyé, a szerk.] folyton kijár, azt hiszem, van egy kis vörös hajú angolja,

⁷⁵ Gyulay (2004) 290. p.

⁷⁶ BrT Naplói 1843. nov. 24.

⁷⁷ Teleki Imre 1843. jan. 6-án ill. 12-én kelt (1. és 2. sz.) levele Brunszvik Ferenchez (Brunszip Teréz 1844-ben készült másolata) OSZK Kézirattára, Levelestár

mert örökké színel.⁷⁸ Istenem, milyen nevelésben fogja őt részesíteni! Buta, és teli van előítélettel. Minonának végre óriási ambíciói vannak (a szegénység szokásos velejárója); ha Bl[anka] civódik vele, mindig el akar menni. Hát ilyen nyomorúságos a mi otthonunk” – zárja le a családi „körképet” Teleki Imre. A továbbiakban arra kéri a sógorát, Brunszvik Ferencet, hogy a nála lévő pénzét ossza három részre, és adjon arról minden gyermekének egy-egy írást, mivel nem szeretné, ha a lányok pénze is Max és az ő „pénzsóvár felesége” kezébe kerülne. „Túlságosan félek ugyanis attól, hogy a gyermekeim koldusbotra jutnak” – teszi hozzá.⁷⁹ (A fiát most is rosszul itéli meg. Miksa ugyanis az apja halála után „megosztja vagyonát a lánytestvéreivel, jóllehet azt a törvény egyedül neki ítéli; ő egy nemes kommunista” – írja Teréz.⁸⁰)

Teréz néni 1843 nyarán közel három hetet tölt együtt Blankával és de Gérandoékkal, akik Ágost anyjának a haláláról értesülve Párizsba tartanak. „A kedves feketébe öltözöttek – oly sápadtan és kimerülten néznek ki! És az elbeszéléseik olyan fájdalommal teltek, hogy igen sokat sírtunk” – áll Teréz június 29-én, Martonvásáron kelt feljegyzésében.⁸¹ Másnap Pesten, július 8-án Pozsonyban, 12-én pedig már Bécsben vannak. „A gyerekek csak fecsegnek egymás közt, gyorsan és halkán beszélnek, és én semmit sem értek. A pajkos tréfákban, ha szellemesek is, különben sem igen tudok részt venni” – írja Teréz. Megemlíti még, hogy „Emma egész nap Ágost írását másolja; a hatvan oldal az ő magyar fordítása”.⁸² Ez az első célzás de Gérando 1843-ban, Lipcsében megjelent első művére, amelynek a tartalmára a hosszú cím utal: *Néhány észrevétel Báro Wesselényinek ezen munkájára: „Szózat a’ magyar és szláv nemzetiség’ ügyében”, és a’ magyar és szlávokhoz intézett tanács egy idegen barátától.* Ebben Ágost Wesselényi 1843-ban megjelent könyvének néhány nemzetközi politikát érintő kijelentésére reflektál. Teréz idézett naplóbejegyzése azt tanúsítja, hogy a névtelenül megjelent vitairat fordítója valóban Emma volt.

⁷⁸ Ti. azt hitte, hogy Miksa felesége áldott állapotban van.

⁷⁹ Teleki Imre 1843. febr. 1-jén kelt (3.) levele Brunszvik Ferenchez (Brunszvik Teréz 1844-ben készült másolata) OSZK Kézirattára, Levelestár

⁸⁰ BrT Napló (1999) 231. p. 1849. okt. 28.

⁸¹ BrT Napló 1843. jún. 29. Ágost tehát 1843. jún. 5-én nem lehetett Párizsban, miként azt Rubin (1982) 33. p. állítja.

⁸² Uo. 1843. júl. 13.

Teréz és Blanka „a szép dunai hajóutat” vállalva, de Gérandóékat Linzig kísérték. Közben Teréz megkísérli megfogalmazni, hogy mi az, amit az unokahúgai viselkedésében zavarónak tart: „Hogy jól érzem magam, nekem időre van szükségem, a sietség, a kapkodás idegesít és fáraszt. Nem tudom másképp kifejezni: Emma és Blanka érdekesek és mégis kellemetlenek számomra; téveszmék-keltette nyugtalanság, amit lendületnek neveznek. Bénítóan hatnak rám, zavarottá válok, és zavarba jövök tőlük!”⁸³

Fél év múlva Teréz megjegyzi, hogy elkészült de Gérandó fent említett „kis könyve”, sőt a magyarok eredetéről szóló, *Essai historique sur l'origine des Hongrois* című értekezését is nyomdába adta.⁸⁴ Teleki Blanka viszont 1844. január 13-án, Erdélyből azt írja a tizennyolc éves unokahúgának, Brunszvik Máriának, hogy a sógora az Erdélyről szóló könyvén dolgozik, majd hozzáteszi: „Nagyszerű, szellemes emberek érdeklődnek a bontakozó tehetség iránt, és a velük létrejött kapcsolat Emmát teljesen boldoggá teszi. Az egyik legnevesebb francia filológus igen kedvezően ítélte meg Ágost művét; gondolhatod Mariannkám, hogy a siker mennyire megörvendeztette a lelkemet”.⁸⁵ Az említett „francia filológus” minden bizonnyal Michelet volt, aki, mint látni fogjuk, kiváltképp Ágost halála után jut kivételes szerephez Emma életében, ezért róla szeretnénk bővebben szólni.

Jules Michelet (1798-1874) a francia romantikus történetírás reprezentánsa s egyben a modern történetírás atyja volt. Főműveiként a Franciaország, a francia forradalom és a 19. század történetét tárgyaló sok kötetes összefoglalóit⁸⁶ tartják számon. Írt esszéket is; ezek közül a *Le Peuple* (Az ember) Brunszvik Teréz kezében is megfordult.⁸⁷ A hihetetlen népszerűségét azonban Michelet elsősorban a párizsi *Collège de France*-ban tartott előadásainak köszönhette; ezeken kezdettől fogva de Ágost is ott szorongott. A professzor keltette fel a történelem iránti érdeklődését, „a szabadságról, a szent forradalomról, a nemzetek függetlenségének

⁸³ Uo. 1843. júl. 17.

⁸⁴ Uo. 1844. jan. 20.

⁸⁵ Blanka 1844. jan. 14-én kelt levelének másolatát ld. BrT Naplói 1844. febr. I.

⁸⁶ Ezek közül a Franciaország története (1833 és 1867 között) tizenhét, A francia forradalom története pedig (1847 és 1853) között hét kötetben jelent meg. (Ez utóbbit de Gérando Antonina fordította magyarra.)

⁸⁷ BrT Naplói 1847. szept. 6.

jogosultságáról, a népfeliségről és a köztársaságról” tartott előadásai pedig a politikai eszméinek kialakulását befolyásolták.⁸⁸

Megismerkedésük után Ágost és Emma együtt olvasták Michelet munkáit. A lányuk, Antonina szerint ők ketten a professzor képviselte „szép nagy eszméknek visszhangjára találva egymásban”, kezdtek egymáshoz „mély, kitörölhetetlen érzelemmel” vonzódni.⁸⁹ Az esküvőjük után a fiatalok tisztelgő látogatást tettek Michelet-nél, akivel Ágost az erdélyi és pesti tartózkodásai alatt levelezés útján tartott kapcsolatot. Amikor pedig Emmával együtt Párizsban időztek, mindketten szorgalmasan látogatták a professzor előadásait, és vele a szalonjában, társaságban, sőt a saját szállásukon is rendszeresen találkoztak.⁹⁰ Michelet nem szerette az arisztokratákat, Auguste-tel azonban, talán mert ő vagyontalan volt (és egyébként is csak az anyja és a nagybátyja révén tartozott közéjük), kivételt tett. De Gérandóék a professzor fiával, Charles-szal, a lányával, Adèle-lel, a vejével, Alfred Dumesnil-lel,⁹¹ sőt az ő barátjával, Eugène Noëllel⁹² is barátságba kerültek.

De térjünk vissza a *Collège de France*-ba, ahol Emmáék másik barátja, Edgar Quinet és a lengyel emigráns Mickiewicz is katedrát kapott. E professzor-triumvirátus hatása óriási. Főként Michelet előadásait látogatják sokan, ifjak és hölgyek (a rossznyelvek szerint: „kékharisnyák”), akik reá várva a Marseillaise-t éneklük.⁹³ Az alábbi sorok is elsősorban a nagy „mágus” Michelet *Collège de France*-át jellemzik: „Iskola ez? Templom? Egy férfi áll ott, lángoló tekintettel, előrehajolva, a fanatikus tömeg felé magasodva; misztériummal terhes, nagy szavak, vértanúk... tanítványok, akik letérdelnek a mester előtt... drámai jelenetek, amelyekről megbokrosodnak és megbotránkoznak a tudós férfiak a szomszédos termekben... A szívek összefonódását hirdetik itt, a legyőzöttek győzelmét, az igazság és szeretet korát: Ut omnes unum sint [Egy mindenkiért, mindenki egyért?].”⁹⁴ Quinet és Michelet közös

⁸⁸ Rubin (1982) 37. p.

⁸⁹ Ld. Sebestyén (1894) 12. p.

⁹⁰ Michelet naplójának vonatkozó bejegyzéseit ld. Rubin (1982) 36-37. p.

⁹¹ Dumesnil, Alfred (1821-1894) – író, történész, művészettörténész, több művészettörténeti könyvet írt pl. Leonardo de Vinci-ről

⁹² Noël, Eugène (1816-1899) – író. Könyvet írt pl. Moliere-ről, Voltaire-ről, Rousseau-ról.

⁹³ Vasvári Pál: Michelet és a német tudományos rendszer. Az Életképek 1847. 19., 20. száma nyomán közli: Vasvári Pál válogatott írásai. (Szerk., bevez.: Fekete Sándor. Közli, jegyz.: László József) Bp. 1956. 199-206. p. (Idézet: 204. p.)

⁹⁴ Pierre Moreau Le romantisme (Paris, 1932. 366. p.) Magyarul ld. Rubin (1982) 43. p.)

műve a jezsuitákról 1843-ban jelent meg.⁶⁸ Közben Michelet már *A francia forradalom történetén* dolgozik. A liberális történész és ateista filozófus Quinet „demokratikus és forradalmi vallásfélét” hirdet, az emigráns Miczkiewicz pedig „vértanúságot szenvedő hazája nevében állandó hősiességet, népeket megváltó messiásokat követel.”⁶⁹

Michelet is hasonló szellemben nyilatkozik, miközben hősiességre, „spártai férfiaságra szólítja fel az ifjúságot”.⁷⁰ Hatására pedig Emma és Ágost az antik életeszmény jegyében elkezdene munkálkodni önmaguk tökéletesítésén. Blanka szerint „úgy zajlik az életük, helyesebben úgy alakítják, hogy az mindenkor emberi méltóságot sugároz. Párizsban például, bár örülnek a tökéletesnek, mely minden téren kínálja magát, nem hagyják, hogy az élvezet mámore elragadja őket”.⁷¹

De Gérandoék első gyermeke, Antonina 1844. február 13-án, Párizsban jött a világra. Emma állítólag „egyetlenegy jajkiáltás vagy panasz nélkül, halkan dúdolvá a Rákóczyt, hozta világra a gyermekeit”.⁷² Antonina születése után Michelet, akinek a szavait Emma örökölte meg, ezt mondta Ágostnak: „Nagy dolog ez – ez az átmenet a semmiből az életbe – ez az, amit mi nem értünk. A születésnek azt a pillanatát, amikor ez a lény oly mélabús, oly fájdalmas és egyáltalán nem emberi kiáltásokat hallat. – Másnap pedig, amikor felébredünk, eggyel többen vagyunk. Egy lény van köztünk, aki gyöngesége folytán a ház ura, zsarnoka lesz. – Gratulálok uram, hogy lánya van – ő a családi tűzhelyet képviseli – egy fiú mindenkié, ő csak örökös.”⁷³

A születése után Emma gyorsan felépült. Michelet április 8-án náluk vacsorázott, a „magyar, lengyel dalok, zingazi” naplóbejegyzése pedig arra utal, hogy a háziasszony a jelenlévőket az énekével szórakoztatta.⁷⁴ Április végén de Gérandoék Versailles-ba kalauzolták el a Párizsban időző Gyulay Lajost. Miskolczi szerint akkoriban már „a Michelet-kultusz a Franciaország-kultusz része” volt, és a Párizsba érkező

⁶⁸ Michelet neve Teréz naplóiban először e mű kapcsán bukkan fel Quinet-ével együtt. Róluk talált egy cikket az Allgemeine Zeitungban, és abból idézget. Ld. BrT Naplói 1843. aug. 23.

⁶⁹ Moreau-tól idézi Rubin (1982) 44. p.

⁷⁰ E sorokat az Antonina és Attila könyve 2. kötetéből, de az oldalszám megjelölése nélkül idézi Bajomi (1975) 919-920. p.

⁷¹ Blanka levele Brunszvik Mariannhoz, 1844. jan. 14. Ld. BrT Naplói J 27/23-24. p.

⁷² Sebestyén (1894) 14. p.

⁷³ Idézi Rubin (1982) 34. p.

⁷⁴ Michelet naplójából idézi Rubin (1982) 36. p.

utazóknak „illetl elzarándokolni a Collège de France-ba”¹⁰² Így tett Gyulay is, aki április 25-én a naplójába írta: „Michelet-nek egy tanítását is meghallgattam a napokban, ki jezsuiták halálos ellensége, székéből ellenök harsogtatja szózatát. História professzora ő, s minden csütörtökön nagy hallgatóságnak magyaráz. Minden vallásból és minden nemzetből lehet ott hallgatót látni, oláhot és szerecsent is láttam, egy falka asszonyt, azok közt Teleki Emma, kivel együtt mentünk oda.”¹⁰³

Brunszvik Teréztől tudjuk, hogy Blanka 1844. november 2-án a kis Antoninával és a flandriai dajkával Pestre érkezett. „A gyermek kedves, nyolchónapos korához képest nagyon okos, de sápadt és nehezen lélegzik. Blanka nagyon fáradt, a húga áldozata” – írja Teréz. Unokahúga Regensburgig utazott, hogy a kicsit Emmától átvegye. Kérdés: ki hozott nagyobb áldozatot: de Gérandóék, akik hónapokig nem láthatták a kislányukat, vagy a helyét nem találó Blanka, aki Antonina gondozását vállalva izelítőt kapott az anyaság örömeiből? Emma feltehetően azért bízta rá Antoninát, hogy ő az Erdély ismertetőjén dolgozó, de a betegsége miatt kis teherbírású férje segítésére összpontosíthasson.

Teréz szerint de Gérandóék 1845. március 16-án érkeztek Pestre. „Mindketten szépek és kedvesek, és ajándékba elhozták nekem Ágost kétkötetes művét, ára 16 frank. Csak ötszáz példányt nyomtattak belőle. A költség négyezer forint; ami bejön, abból tőkét képeznek Antonina számára” – írja.¹⁰⁴

Az említett kétkötetes mű (*La Transilvanie et ses habitants*) címének magyar fordítása: Erdély és lakói. Szerzője, de Gérandó „egy személyben földrajztudós, történész, régész, geológus, minerológus, nyelvész, műtörténész, sőt pedagógus is, továbbá időnként politikus, mindig turista, főként pedig etnográfus”.¹⁰⁵ Ágost könyve igazi „családi vállalkozás” volt. A lapjait díszítő tizenhét metszet Blanka rajzai nyomán készült, az erdélyi lónemesítésről szóló függelékét pedig (a neve feltüntetése nélkül) az apósa írta,¹⁰⁶ aki az anyaggyűjtésben is segítésére volt. Benne Teleki Imre azért is kedvét lelte, mivel e téren a fia, Miksa nem jeleskedett. „Francia vejem Erdélyt egybejárta, megszerette, históriájával megismerkedett, múlt idő zavarai, mostani léhaságaival; tanult, sokat

¹⁰² Miskolczy (2000) 180. p.

¹⁰³ Gyulay (2004) 363. p.

¹⁰⁴ BrT Naplói 1845. márc. 16.

¹⁰⁵ Rubin (1982) 66. p.

¹⁰⁶ Erről ld. Teleki Imre levelét Wesselényinek, 1847. ápr. 17. MOL. Mf X 8769

jegyzetelt” – írta Wesselényinek. „Később pedig: „Ha nem lenne francia, szeretném...” És: „Jó fiú, noha felettebb francia...”¹⁰⁷

A könyvet Ágost Teleki Imrének ajánlja, akiről a második kötet végén (a neve említése nélkül) így ír: „Bármilyen gondosan kerültük e mű megírása közben, hogy magunkról beszéljünk, ... mégsem kerülhetjük el, hogy elmondjuk: néhány évig itt, a kövári hegyek között egy faluban, Hosszúfalván laktunk, [ahol] ... második hazára leltünk. A falusi életet bizonyára mindenütt élvezni lehet; mindenütt van levegő, vannak lovak és könyvek, de csak itt élveztünk teljes függetlenséget... Más téren is a sors kegyeltjei voltunk. Egy számunkra teljesen idegen, a hazánktól annyira különböző országban nem is kerülhattunk volna jobb helyre, mint egy olyan, ma már ritkának számító házba, amely még a régi idők jellegét őrzi. Egy olyan korban, amikor minden eltörlődik és nivellálódik, pár évszázadot visszamehettünk, és megpróbálhattuk azt az életet élni, amit egykor atyáink éltek. És ebbe az életbe egy olyan ember vezetett be minket, aki mozdulatlan, mint Horatius impavidus vir-je,¹⁰⁸ és akinek egyedül a hol tudós, hol szellemes beszéde emlékeztetett minket a korra, amelyben élünk.”¹⁰⁹ Emma férje tehát kifejezetten a szerencsésének tartotta, hogy e letűnőben lévő világot, és benne apósát megismerhette.

Az *Erdély és lakói* Ágost legértékesebb és legnagyobb hatású munkája. A Magyar Tudós Társaság ennek alapján szavazott neki bizalmat, és vette fel őt a külföldi tagjai sorába. A könyv 1845-ben a francián kívül németül¹¹⁰ is megjelent, a második francia kiadására pedig 1850-ben került sor, ami annak a jele, hogy külföldön szintén nagy sikert aratott. Ágost e művével gyakorolta a legnagyobb hatást a francia barátaira, köztük Michelet professzorra is: felfedeztette velük Erdélyt, s közben figyelmüket tartósan a két magyar hazára irányította. Erre szükség is volt, hiszen még egy 1839-ben, Párizsban megjelent könyvben is olyan ferdítések olvashatók, miszerint a magyarok „vérivó szörnyek” és „nyereg alatt puhított hússal élnek” stb.¹¹¹ Ágost tudta azt is, hogy a német sajtó

¹⁰⁷ Teleki Imre levelei Wesselényinek, 1843. okt. 19., 1847. nov. 10., ápr. 15. Uo.

¹⁰⁸ Teleki Imre kedvenc költője, Horatius szerint: „Ha a világ összeomlva rászakad is, ő akkor is rettenhetetlenül áll a romok felett.” („Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae.”)

¹⁰⁹ A fordítás de Gérando könyvének német változatáról (Siebenbürgen und seine Bewohner. 2. köt. 264-268. p.) készült.

¹¹⁰ A lipcei kiadású német fordításból az illusztrációk kimaradtak.

¹¹¹ L. E. Dussieux Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et spécialement en France c. művéből idézi: Miskolczi (2000) 191. p.

„ellenünk berzenkedő firkászai” is milyen valótlanságokat terjesztenek rólunk, ezért küldetésének tartotta, hogy „második hazája” becsületét és jó hírét a Nyugat előtt visszaállítsa. Ez irányú tüsténkedését Wesselényi így üdvözli: „Mérhetetlen s becsülhetetlen haszon leend azért, ha oly nemes kebel, tiszta fő, 's jó tollból, mint az öné, fog a külföld honunk 's ügyünk felől igaz adatokat s felvilágosítást kaphatni”.¹¹²

Brunszvik Teréz 1845 márciusától a Pesten tartózkodó Emmáékat gyakran emlegeti. „Húsvétkor – írja – de Gérando a gyémántokkal szépen felékszerezett hitvesével” megjelent Széchenyiék estélyén, s „a társaság jól fogadta őket”.¹¹³ Örül, hogy a házaspár „mindenkinek tetszik”, és hogy „Teleki Laci összefogott Gérándóval”, de nem említi, hogy minek érdekében.¹¹⁴ Szerinte Emma „a merev, kritikus pillantásával mesés hatást kelt. Az ember mindig azt várja, hogy mondani fog valamit, s közben elfelejti a saját gondolatait; aztán az ember úgy válik el tőle, ahogyan jött.”¹¹⁵ Ám elismeri, hogy Emma Blankánál is „tisztább és takarosabb”.¹¹⁶

De Gérandóék 1845 májusában anyaggyűjtés címén utazásokat tesznek, majd visszatérnek Pestre. Teréz itt utal először de Gérandóék „spártai” nevelési módszereire. „Félek, Antonina elpusztul ezekben a kemény kezekben” – írja.¹¹⁷

Azt is megtudjuk Teréztől, hogy „a szorgalmas és tehetséges” Ágost három újabb magyar témájú könyvet tervez. Ezek: *De l'esprit public en Hongrie* (A politikai közszellem Magyarhonban), *La Hongrie pittoresque* (Magyarország képekben) és „a nagy mű”, a *La Hongrie* (Magyarország).¹¹⁸ (Ezek közül csak az első készült el.)

A martonvásári nyaralásuk során a sok eső és nedvesség Ágoston kívül Terézt is lebetegíti. Július 6. körül ismét Pesten vannak. „Tegnap micsoda jelenet a kis Antoninával! Magánkívül volt a fájdalomtól, és a sírás miatt már görcsbe rándult. A gondozónő Angélique is durva és vad” – írja Teréz. Megemlíti, hogy Emma vett két pónilovat, s azokat most egy

¹¹² Wesselényi levele de Gérando Ágostnak, Zsibó, 1847. ápr. 7. Ld. MOL Mf X 10.119

¹¹³ BrT Naplói 1845. márc. 29. Széchenyi az estély („grand diable”) résztvevőit név szerint nem említi. Ld. Széchenyi István: Gróf – – naplói. (Szerk., bevez.: Viszota Gyula) 6. köt. Bp. 1939. 187. p. (1845. márc. 26.)

¹¹⁴ Uo. 1845. ápr. 1.

¹¹⁵ Uo. 1845. ápr. 11.

¹¹⁶ Uo. 1845. máj. 7.

¹¹⁷ Uo. (Martonvásár) 1845. jún. 23.

¹¹⁸ Uo. 1845. júl. 6.

embernek el kell vinnie Erdélybe. „Szép feladat – Emma milyen gyerekes! Ezt nevezi ő költészetnek, Ágostnak azonban a gondoskodás és késlekedés egyáltalán nem tetszik”.¹¹⁹ Aznap „még volt egy szép közös sétakocsizásunk a váci gáton, és vacsora, igen vidám és bensőséges.” Ágost azt mondta, hogy „szívesen írna történelmi regényt is. Emiatt a szigorú Emma bosszankodott; kialakult egy disputa, amely békésen fejeződött be, miután tíz órakor elbúcsúztam” – meséli Teréz.¹²⁰

Ezt követően de Gérandóék életében újabb egyéves erdélyi időszak kezdődött. Teleki Imre, aki a kedvenc lányához az év áprilisában verset írt,¹²¹ nagyon várta őket. „Apámnak – írja Emma Párizsba – nagy volt az öröme, amikor a karjába zárhatta az ő kislány unokáját, akit gyengéden szeret, és aki ezt ezer öleléssel jutalmazza... Sok francia és magyar szót ért és mond, és általában szinte túl nagy szellemi fejlődést mutat, így az orvos kijelentette őt illetően, hogy nem lesz erős, hacsak nem úgy él, mint egy kis növény. Mi őt reggeltől-estig a kertben tartjuk.”¹²² Emma azt tervezte, hogy Hosszúfalván „óvodát rendez be, hogy a kicsinyét lefoglalja”,¹²³ ebből azonban az apja falujában nem lett semmi. (Az öccse viszont 1845 júniusában Kendilónán a jobbágy gyermekek részére felállított egy kisdédóvó intézetet.¹²⁴)

Az alábbiakat Brunszvik Teréz 1845. december 1-jén, egy Emmától érkezett levélből idézi: „Mivel Antoninácskába nemzetünk minden nagyságát és nemességét bele akarom csepegtetni, ezért sohasem fogom más, csak magyar nő kezébe adni. A lányt egy egészen magyar házból kell felvennünk, mivel nem akarok németből fordítást stb. A nevelés tekintetében nagyon szigorúan meg kell adni neki az alapelveket; teljességgel legyen sajátja az önuralom és a mértékletesség, hogy ez által ne támadjon fel benne a hiúságra és élvhajhászásra való hajlam, oly sok nő és ifjú halála. Antoninácska már most könnyedén elviseli, ha a vágyait nem csillapítják, gyakran látja, hogy mi a legszebb gyümölcsöt és tortát fogyasztjuk, miközben ő egy darabka kenyérrel vagy akár a semmivel is elégedett. Ebben a szellemben kell vele tovább haladni, így sohasem

¹¹⁹ Uo. 1845. júl. 22.

¹²⁰ BrT Naplói 1845. júl. 24.

¹²¹ Uo. J 30/174. p. D. n.

¹²² A francia levélből angolul idézi Putnam (1855) 174. p. (Magyar ford.: Györfly Margit)

¹²³ BrT Naplói 1845. jún. 13.

¹²⁴ Rapos (1868) 113. p.

kerül tévútra, és eléri az igaz boldogságot.”¹²⁵ Teréznek bizonyára furcsa volt arról olvasnia, hogy Emma miként vélekedik például az önuralomról, amelynek hat-hét éve még ő maga is híján volt.

De Gérandóék erdélyi tartózkodása idején keletkezhetett a *Pest. Egy tiszaháti magyar' őszinte megjegyzései a' hazafiság, utánzási kór és nevelés felett* című és 1846-ban, Lipcsében névtelenül megjelent brosúra, amelyet Emma később a néhai férje művei között szerepeltet.¹²⁶ Ágost állítólag írt pamfleteket, így a fenti munka akár ezek egyike is lehet, az életrajzírója azonban több olyan szövegrészt említ, amely az ő szerzőségének ellent mond. Például a névtelen szerző a 'hosszú pályafutására' és arra utal, hogy sok éve hagyta el Pestet. És hogy a franciákból hiányzik „a béketűrés, az előrelátás és a nyugodt ész”.¹²⁷ Nehéz elképzelni, hogy ezt az önérzetes de Gérando írta! A fentiek inkább Teleki Imrére vallanak. A címben szereplő „tiszaháti magyar” is ő lehetett. (Emmától tudjuk, hogy gyermekkorában a testvéreivel a *Tiszaháti kis leány* című „ismeretes magyar énekekre készített négyes-dalt” adták elő a szüleiknek, amely az apjuk kedvence lehetett.¹²⁸) Nem elképzelhetetlen tehát, hogy a fenti brosúrárt Teleki Imre írta, vagy ha mégsem, akkor abban Ágost (talán Emmával közösen) őt, illetve az ő kijelentéseit örököltette meg.

Teréz, aki 1846 májusától maga is utazgat, de Gérandóékat hosszú hónapokon át nem említi. Érdekes módon Blankát sem, aki időközben a tettek mezejére lép. Míg ugyanis a *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében* című írása 1845. december 9-én a *Pesti Hírlap* vezércikkéként az „egy főrangú hazafi” aláírással jelent meg, 1846 nyarán a saját neve alatt közreadja a *Nyilatkozat*-át és annak a leányintézetnek a nevelési tervét, amelyet alapítani szándékozik. Menten bele is botlik a cenzúrába, amely az írása megjelenését csak a kevesek által olvasott *Honderűben* engedélyezi. Szándékáról értesülve Teleki Imre annyira felháborodott, hogy „az újságokban bolondnak akarta őt nyilváníttatni. Ágost alig tudta erről lebeszélni” – tudja meg Teréz de Gérandóéktól, akiket az utazásából visszatérve Pesten talál.¹²⁹ Blanka intézete (egy fizető növendékkel és

¹²⁵ BrT Naplói 1845. dec. I.

¹²⁶ Ld. Antonina és ... 1. köt. (1851) 64. p.

¹²⁷ Rubin (1982) 84-85. p.

¹²⁸ De Gérandóné: A kis művészek. Ld. Antonina és ... 1. köt. (1851) 37. p.

¹²⁹ BrT Naplói 1846. dec. 17.

Teréz patronáltjával, Erdélyi Erzsivel) december 1-je óta működik. A főtanítója Vasvári Pál, a nevelőnője pedig a fiatal Lövei Klára lett.

Ekkor Emma ismét szülés előtt áll. Teréz velük kapcsolatos következő feljegyzése („hajnali fél kettőkor született egy fiúcskánk”) már a kis de Gérando Imre Ágost Attila világra jöttéről tudósít. Őt az anyja „olyan érdekesen hordta ki, hogy még az ismerősök sem vették észre, hogy áldott állapotban van.”¹³⁰ Teréz szerint a keresztelőn „nagyon szép szentírási igék hangzottak el: Egyesülés az Úrral, Ennek kölcsönösnek kell lennie” – teszi hozzá.¹³¹

Egy hét múlva arra panaszkodik, hogy a „gyerekes” Emma, aki a szülése óta „szemlátomást sorvad”, nem akar orvost. Szerinte Ágost „is gyerekes, és vele együtt megy tönkre; a gyengédség nem segít, ehhez cselekedet is szükséges”.¹³² A kislányuk viszont tetszik neki. Róla Ágosttól a következőket jegyzi fel: „Az én Antoninámnak csak a vacsoránál van saját akarata, egyébként soha. A gyermekkel minden nap úgy kell viselkedni, mint a kémnek a háborúban. Figyelni kell rájuk minden pillanatban, jósággal, következetességgel és kitartással vezetni őket. Ha közbejön valami, éberen kell figyelni, nehogy később szenvedniük kelljen a rossz szokások miatt.”¹³³ Antonina harmadik születésnapján Teréz azon lelkendezik, hogy „milyen okos és aranyos”.¹³⁴ Aztán Teleki Imre szavait idézi: „Emma kétszeresen is örülhet a jóravaló Angélique-nek, mert ő maga az anyai kötelességeit oly könnyedén veszi...”¹³⁵

De Gérandóék ismét társaságba járnak. „Ágost korszakalkotó a pesti arisztokrácia világában; kiváltképp a nőknek telik benne örömük, és Nádasdy¹³⁶ dicséri, Emma viszont unatkozik, nehézkes, hideg, büszke, elvárja, hogy megszólítsák, ami sajnos, ellentéte a francia mentalitásnak és társalgásnak” – írja Teréz.¹³⁷

De Gérandóék Vasvári Pállal is az 1847-es évben kerülhettek kapcsolatba. Ő Ágostot segítette a történeti kutatásaiban, de Gérandónak

¹³⁰ Uo. 1846. dec. 12. (Attila 1846. dec. 10-én született)

¹³¹ BrT Naplói 1846. dec. 13.

¹³² Uo. 1846. dec. 19.

¹³³ Uo. 1846. dec. 16.

¹³⁴ Uo. 1847. febr. 13.

¹³⁵ Uo. 1847. márc. 13.

¹³⁶ Forrayné Brunszvik Júlia lánya, Emmáék második unokatestvére.

¹³⁷ Uo. 1847. márc. 9.

pedig Vasvári Michelet és a német tudományos rendszer című tanulmányának megszületésében lehetett része.¹³⁸

Emma és Ágost (Teleki Blanka rajza)

Az 1847-es év nyarán Emmáék folytatják a Magyarország felfedezését célzó utazásaikat. „A de Gérando gyerekek május 30-án jöttek, és sok elevenséget és zajt hoztak” – írja Teréz Martonvásáron.¹³⁹ Betoppannak a szüleik is, hogy 11-én, a nagy viharban gyorskocsin Balatonfüredre induljanak. Júliusban a dunántúli körútjukra már a gyermekeiket is magukkal viszik.¹⁴⁰

Ősszel visszatérnek Pestre, illetve Martonvásárra. Ágost november 4-én, Pozsonyban írt előszót a *De l'Esprit public en Hongrie de la Révolution française* (Politikai közszellem Magyarhonban a francia forradalom óta) című, kiadás előtt álló könyvéhez. Az országgyűlés megnyitása (november 11.) utáni napon ő is ott volt a Széchenyi által megvendégelték között.¹⁴¹ Annak viszont nem találtuk írásos nyomát,

¹³⁸ Ld. a 93. sz. jegyzetet!

¹³⁹ BrT Naplói (Martonvásár), 1847. jún. 3.

¹⁴⁰ Erről az utazásról (a néhai férje jegyzetei nyomán) készült Emma munkája: *Körutazás 1847-ben, Ld. Antonina és ...* 3. köt. (1859) 463-546. p.

¹⁴¹ Széchenyi István: *Gróf – naplói.* (Szerk., bevez.: Viszota Gyula) 6. köt. Bp. 1939. 671 p. (1847. nov. 12.)

hogy Emma is vele lett volna. Ő feltehetően a gyermekekkel együtt jobbára Martonvásáron tartózkodott. Ágost fenti könyvét ültette át magyarra, és a fordítását Vasvári lektorálta.¹⁴² A könyvben látható fordító előszó dátuma: Pest, 1847. december 10. Emma ez idő tájt ismerhette meg alaposabban Blanka intézetét, amelyről évek múltán, a *Lővei Klára* című írásában közöl beszámolót.¹⁴³

A de Gérando család 1848. január 10-én elindul Hosszúfalvára. Emma 13-án már onnan küld üti beszámolót Blankának; e levele (névtelenül) megjelenik az *Életképekben*.¹⁴⁴ A házaspár hosszabb erdélyi tartózkodásra gondol, főként hogy Ágost kipihenhesse az előző év fáradalmait, terveiket azonban az események felülírják. „Mi mindent átéltünk ezekben a napokban” – írja Teréz március 5-én, egyebek mellett a párizsi „véres felkelésre” utalva. És Salamon példabeszédeit olvasva azon töpreng, hogy vajon „a Telekiek”, azaz az unokahúgai miért nem szeretik a Bibliát, amely „oly sok bölcsességet tartalmaz,” és hogy „Magyarország számára a bölcsességet” miért a franciáktól akarják „beszerezni”.¹⁴⁵ Március tizenötödikét és a vér nélküli forradalmat viszont ő is örömmel üdvözlí.

De Gérandóné 1848. március 20-án levelet ír Vasvárinak, arra kérve őt, hogy sűrösse meg a fordítása kinyomtatását.¹⁴⁶ Nem sokkal később eljut hozzájuk is a pesti forradalom híre, a gyengélkedő Ágost azonban csak április 9-én kelhet útra. Emma a beteg apja mellett marad. „A búcsúja Ágosttól nagyon fájdalmas volt” – írja Teréz.¹⁴⁷ Megjegyzi még, hogy de Gérando Párizsba tart, ahonnan „a magyar kormány konzuljaként fog visszajönni”.¹⁴⁸ Ágost könyvének francia eredetije megjelent (ebből július 1-jén a *Kossuth Lapja* első száma magyarul kivonatokat közölt), Emma fordításáról viszont továbbra sem lehet hallani.¹⁴⁹

Párizsba érve de Gérando „azonnal sorompóba lépett a francia-magyar kapcsolatok” előmozdítására” – írja életrajzírója, aki részletesen

¹⁴² Ld. Emma levele Vasvárinak, Martonvásár, 1847 ősze. MOL H 117 Vasvári iratai 523. sz.

¹⁴³ De Gérandóné: [Lővei] Klára. Hősnénk nagykorá. Ld. Antonina és ... 3. köt. (1859) 180-196. p.

¹⁴⁴ Ld. *Életképek* 1848/I. 147-148. p.

¹⁴⁵ BrT Napló (1999) 70. p. 1848. márc. 5.

¹⁴⁶ Emma levele Vasvárihoz, Hosszúfalva, 1848. márc. 20. Idézi Rubin (1982) 86. p.

¹⁴⁷ Teréz levele Forraynének, Pest, 1848. április 21. In: BrT Napló (1999) 97. p.

¹⁴⁸ Uo. 110. p. 1848. máj. 19.

¹⁴⁹ Uo. 119-120. p. 1848. júl. 3.

elemzi, hogy a kapcsolatai (Lamartine, Michelet stb.) révén és a magyar politikai helyzetet ismertető cikkeivel milyen lelkesen képviselte második hazája érdekeit. Ágost a francia külügyminiszter megbízásából 1848. augusztus-szeptember hónapban Pesten és Bécsben járt, sőt a Nagyszombat melletti Alsókorompán is megfordult, annak azonban nincs írásos nyoma, hogy a családját viszontlátta. Párizsba érkezve ott találta a magyar kormány által kiküldött Teleki Lászlót, akinek a továbbiakban sok segítséget nyújtott.

Október 8-án Emmáéknak a fellázadt hegyvidéki románok elől be kellett menekülniük Nagybányára. Apja csak azért tartott velük, mert az unokái összekulcsolt kézzel kérelték. „Emma igen bátran viselkedett, egész éjjel csomagolt” — idéz Teréz Teleki Imre leveléből.¹⁵⁰ Később Emma a megmenekülésüket az írói tehetségét felvillantva, részletesen ecseteli.¹⁵¹

Ez idő tájt de Gérandónét a férje megromlott egészségi állapota is mindinkább nyugtalanította, ezért levélben arra kérte Michelet-t, hogy tartsa távol őt a diplomáciai szolgálattól: „Azt hiszem, az egyetlen neki megfelelő életforma a másoktól teljesen független tevékenység, amelyet akkor hagyhat abba, amikor ingerlékeny szervezete megköveteli... Ezért hazaszeretetem ellenére, fájdalommal látnám, ha De Gerando úr belekeveredne abba a káoszba, amelyet tapasztalatlan elmék vezettek be hozzánk, olyanok, akikben nincs elég önmegtagadás, hogy más irányításának alárendeljék magukat. Arra kérem Uram, hogy minden befolyásával tartsa magánál, minden reá való jogomat az Ön kezébe helyezem, boldogságom ne vegye számításba, ha dönt, és még azt se vegye figyelembe, ha évekig nem találkozhatunk.”¹⁵²

Eközben Nagybányán Teleki Imre az ereje utolsó fellobbanásával megpróbált eljárni a hatóságoknál a lázadók által megtévesztett és megfélemlített román parasztjai érdekében. Tudta, hogy a kastélyából való kiakolbólítása átmeneti jellegű, a falujával kapcsolatos mentsvár-illúziójának szertefoszlását azonban kevéssel élte túl. A nagybányai házában hunyt el 1848. december 29-én. Temetésére Hosszúfalván került

¹⁵⁰ Uo. 134-135. p. 1848. okt. 11.

¹⁵¹ Sorait angol fordításban közli: Putnam (1855) 410-411. p. Az apjáról szóló írását (Le père de Mad. Degerando címmel) franciául közli: Miskolczy (2000) 374-375. p.

¹⁵² Emma levele Michelet-nek, Nagybánya, 1848. okt. 20. Magyarul ld. Miskolczy (2000) 199-200. p.

sor. Ezen a fia, Miksa is jelen volt. Nemrég veszítette el a kisfiát, akivel a Kolozsvárra menekülésük közben „szerzett” tüdőgyulladás végzett.

Emma 1849 januárjában a férje lebetegedéséről értesül. Megpróbál utána utazni, de útlevelet nem kap. A posta is akadozik. A Nancyban lábadozó Ágost április közepén végre leveleket kap itthonról. A gyermekeivel kapcsolatos hírek közül elsősorban annak örül, hogy a telet Antonina lázas roham nélkül vészelte át.¹⁵³ Attiláról pedig Emma nyomán a következőket írja az egyik barátjának: „Fiatalabb gyerekek ... nagyszerű hazafi. Amikor az anyja, aki őt spártai módon neveli, olyan jó híreket mond neki, mint a császáriak veresége, az ifjú hódító minden járókelőt megállít az utcán egy kétéves ember imádnivaló komolyságával, és ünnepélyesen ezt mondja: »Győztünk!« Azt nem tudom, ért-e mindent, amiről beszél, de el tudod képzelni, mi válhat az ilyen kis lényekből, akikben a hazafiság már az értelem előtt kifejlődik.”¹⁵⁴

Párizsba visszatérve Ágost legszívesebben menten elindult volna Magyarországra, de csak július 8-án kelhetett útra. A zsebében hamis útlevél lapult. Sziléziából két hét veszteglés után csempészték magyar földre. Egy „partizánalakulatban”, valójában Noszlopy Gáspár katonái között találta magát. Két hétig a Bakonyban maga is partizánéletet élt, arra várva, hogy elindulhasson Dembińsky táborába. „Ismertem őt Párizsból, és be akartam állni hozzá, hogy megírjam a háború történetét” – írta az egyik párizsi barátjának.¹⁵⁵ Ennek ellenére Rubin kétségbe vonja, hogy hadtörténésznek (haditudósítónak) jött, mondván, hogy az ő útját megszervezték, ami például az 1849 elején Párizsból Magyarországra hívott Dembińskynek nem járt ki. Franciaország 1849 nyarán az orosz invázió miatt ismét érdeklődni kezdett hazánk iránt, ezért egy titkos megbízottat küld Magyarországra. Rubin szerint elképzelhető, hogy ez de Gérando volt.¹⁵⁶ Neki azonban a világosi fegyverletétel hírére menekülnie kellett, és „az embere” segítségével sikerült is a határon túlra jutnia.

„Azóta hazajáró lélekként bolyongok Németországban” – írja szeptember 24-én Párizsba.¹⁵⁷ Megtudja, hogy a feleségét, aki elindult hozzá, feltartóztatták. Félő, ha újból próbálkozik, Bécsben letartóztatják. Ágost csak abban reménykedik, hogy Emmát a bécsi francia követ ellátja

¹⁵³ Ágost levele Dumesnilnek, Nancy, 1849. ápr. 24. Magyarul ld. Borbíró (2000) 33. p.

¹⁵⁴ Ágost levele Noëlnek, Nancy, 1849. máj. 17. Uo. (2000) 33-34. p.

¹⁵⁵ Ágost levele Dumesnilnek, Nürnberg, 1849. szept. 14. Magyarul ld. Rubin (1982) 140. p.

¹⁵⁶ Uo. 141-143. p.

¹⁵⁷ Ágost levele Dumesnilnek, Nürnberg, 1849. szept. 14. Magyarul ld. Rubin (1982) 146. p.

a megfelelő papírokkal.¹⁵⁸ Aznap azt írja Michelet-nek: az ő eszméinek köszönheti, hogy a hitét sikerült megőriznie.¹⁵⁹ Augsburg, Nürnberg és Lipcse után Drezdába érkezik, ahol ágynak esik. Az állapota válságos. Franciaországból megérkeznek hozzá a testvérei. Pesten Teréz november 12-én feljegyzi: „Nyugtalanossággal és izgalommal teli két nap. Emma a gyermekekkel hirtelen itt... Ma Drezdába megy, hogy felkeresse a beteg férjét.”¹⁶⁰

Ezúttal sikerrel próbálkozik. Később Blanka a hadbírótság előtt azt vallotta, hogy a testvérének egy Kende nevű nagykárolyi hivatalnok állított ki ideiglenes útlevelet.¹⁶¹ A Stackelberg Minona elleni vádak között viszont az áll, hogy az elutazásakor Emma „az ő nevét” használta.¹⁶² Annyi biztos: de Gérandóné a gyermekeivel átjutott a határon, így az utolsó heteket a férje mellett tölthette.

December 18-án Brunszvik Teréz a következőket írta: “Tehát minden félelem megszűnt amiatt, hogy Drezdából borzalmas híreket hallunk, a kocka el van vetve: a kedves de Gérando Ágost, az ember, a barát és hazafi, a legnemesebb már nincs többé! Emma tíz év boldogság után özvegy, a gyermekei árvák! Ágostnak jó, december 8-án reggel hét órakor örökre lehunyta szép szemét!”¹⁶³

Michelet december 27-én, a Collège de France 1849-1850. évi első szemeszterének nyitó előadásán emlékezett meg a kedves tanítványáról: „Ez év júniusának végén itt, e padokban ült az enyéim között Auguste Degerando-Barberi-Teleki, háromszorosan beteg... Mindig félve, vágyva a történet, könnyű volt előre látni, hogy, miként máskor is, Magyarország lesz az előőrs a barbárok ellen. De ezt így látva féltünk, hogy a barátunk majd egyik napon már nem lehet közöttünk...”¹⁶⁴ Harmincéves korában halt meg, és ezen rövid életében ritka szerencsével bírt; mert egyesíteni tudá magában azon hármass boldogságot, hogy az elmélet, sajtó és cselekvés lehetett egyszersmind. Ha száz évig él, tehetett

¹⁵⁸ Ágost levele a párizsi barátainak, Lipcse, 1849. szept. 24. Uo. 35-36. p.

¹⁵⁹ Ld. Rubin (1982) 148. p.

¹⁶⁰ BrT Napló (1999) 233-234. p. 1849. nov. 10-12.

¹⁶¹ Haditörvényszéki jegyzőkönyv (Teleki Blanka vallomása, 1853. máj. 18.) HL Absz. ir. Pesti Haditörvényszék 1853 – 7/59. 270/b. p.

¹⁶² Vádirat Minona Stackelberg ellen, Pest, 1854. máj. 22. Uo. 196. p. (Az ellene felhozott vádat végül ejtették.)

¹⁶³ BrT Napló (1999) 240. p. (1849. dec. 18.)

¹⁶⁴ Ld. Jules Michelet: Cours au Collège de France 1838-1851. 2. (Publ.: Paul Viallaneix) Paris, 1995. 535-536. p. (Az előadás rövid kivonata)

volna-e többet? Ritka dicsőség! Szinte halhatatlan! Ő szerencsés volt megtalálni azt a láncszemet, mely összefűzi Keletet Franciaországgal... Ahelyett, hogy a dicsőség koronájára várt volna, megragadta azt és elnyerte! Óhajtandó halál, melyet siratnunk nem szabad... Mondják, hogy a fiatalságban kevés a hit, nem tud akarni és tenni. De Gerando élete és halála mily dicsőn megcáfolja ezen igazságtalan szavakat!”¹⁶⁵

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

¹⁶⁵ Az előadásnak a párizsi National 1850. jan. 8-i számában megjelent változatát Lövei Klára fordította le. (Ld. MTAKK Tört. 2-228. sz.) Ebből idézi Rubin (1982) 151. p.

A HAZÁTÓL TÁVOL (1850-1869)

Emma alig három hónappal a férje elhunyt (1849. december 8.) előtt töltötte be a negyvenedik évét, amikor a mozgalmas életének valamivel több, mint a fele még hátravolt. Ebből részletesen az első évtizeddel, vagyis az ő igazi megmérettetésének időszakával foglalkozunk, amely de Gérandoné lényének megragadása szempontjából a leginkább fontos.

Emigráns, anya, író

A kérdés – Hogyan tovább? – már Ágost betegágyánál felmerült, aki azt kívánta, hogy gyermekei, a hatodik életéhez közelgő Antonina és a hároméves Attila a szabad Franciaországban nevelkedjenek fel. Velük Emma a temetés után valószínűleg menten Párizsba sietett volna, néhány dolog azonban még hónapokig Szászországhoz láncolta.

Tartózkodási helyükül (bizonyára anyagi megfontolásból) a Drezdához közeli Pirnát választotta. Magától Michelet-től értesült arról, hogy az elhunyt férjéről ő is megemlékezett. „Önökön kívül – áll a professzor részvétnyilvánító levelében – senki sem becsülhette jobban de Gérando úr nagy és csodálatos tehetségét... Mit tehetnék, Asszonyom, mint hogy messzemenően tanúsítom iránta érzett vonzódásomat és csodálatomat; megbecsülöm a barátságát, ezt teszem majd a lapokban és a könyvemben is, és ezt tettem már a Collège de France-ban is. Nagy hallgatóság előtt beszéltem ott a férje ura olyannyira megható életéről, és amikor azt mondtam, hogy magyar nőt vett feleségül, hallania kellett volna a tomboló tetszésnyilvánításból az egyetlen nevet, az Ön országáét... Szívből öleljük gyermekeit, akik előttük drágák voltak, de akik atyjuk magasztos halála által számunkra szentek lettek...”¹⁶⁶

A fenti sorokat Emma, annak bizonyítékául, hogy „a testvér-ország „miként lelkesedik értünk”, másolatban hazaküldi Blankának, mondván:

¹⁶⁶ Michelet levele Emmához, Párizs 1849. dec. vége. MTA KK M. Irod. Lev. 4.r.4. 242. sz.

„A mag, melyet Ágost elvetett, pompásan kicsírázott, ezer szív felénk dobban, kisarjadnak a sírboltból, és Isten erőt ad, hogy a vetést ápoljuk... Szükséges lenne Párizsba sietnem, hogy a lelkesedést, amit Ágost emléke támasztott, kihasználjam.” Itt olvashatjuk azt is: „A saját fájdalommal nagyobb a hazáért való fájdalom”,¹⁶⁷ ami természetesen nem jelenti azt, hogy ő a férje elvesztése miatt, titokban, hogy a gyermekei ne lássák, ne szenvedett volna. „Senki nem képes nekem vigaszt hozni, csak a magány, abban lelek boldogságot, az álmok világa szelíden ringat. Ágost nem halt meg, költészetbe burkolódzva jön, közeleg, szelleme megcsendül bennem. A valóság elnémul, és körülleg engem az ideálok távoli világa!” – írja.¹⁶⁸ Újabb levele olvastán Brunszvik Teréz úgy látja, hogy unokahúga az erejét láthatóan „erős lélekkel, töretlenül” megőrizte. „A gyermekek – idézi Emmától – megint vidáman repkednek, gyakran ölelkezve mennek az utcákon, és Kossuthot meg mást énekelnek. Attila bokrétát hord a kalapján, Antoninácska egyet a kezében. Virággal ékesítem őket, hogy a gyász árnyéka ne vetüljön rájuk. Nekem mindegy, hogy hol lakom; minél borzalmasabb a külvilág, amelytől elzárkózom, annál izzóbb a belső, amely felemel a földről.”¹⁶⁹

Pirnai hétköznapijakról legrészletesebben az 1850. március 31-én kelt levele tudósít. Kiderül: Ágost síremléke épp hogy elkészült. „Az engedélyért, hogy a követ felállíthassam, 100 frankot kell fizetnem, a köért magáért ugyanennyit, a befalazása szintén ekkora összeget tesz ki, s ezen kívül a második temetési költséget¹⁷⁰ is ki kell fizetni”.¹⁷¹ A drezdai régi katolikus temetőben látható emlékoszlopra Ágost születési és elhalálozási dátumán kívül magyar feliratot vésetette: „A siron túl is szolgálád magyar hazádat, fogadd örökös háláját!”¹⁷²

Az idő szerint itthonról pénzt szinte csak titokban lehetett külföldre juttatni, ami időbe került. Teleki Miksa azonban feltehetően azért kérte a nővérét, hogy várjon még egy hónapot, hogy a részére igényelt párizsi útlevelet elkészüljön. Ekkor Emmának a márciusi télben újabb szállás után kellett néznie. „Új lakásom – meséli – kertek között fekszik; ezt egy-egy

¹⁶⁷ Emma levele Blankának, Pírma, 1850. jan. 13. I.d. Vádirat (1979) 57-58. p.

¹⁶⁸ Idézi: BrT Naplói 1850. márc. 5.

¹⁶⁹ BrT Naplói 1850. márc. 21.

¹⁷⁰ E kitétel talán a síremlék beszentelési költségére utal. Ha nem, azt kell gondolnunk, hogy Ágost koporsója csak most került a végleges (drezdai) helyére.

¹⁷¹ Emma levele Blankának, Pírma, 1850. márc. 31. HHStAW IB Kart. 9. (1850) 202-204. sz.

¹⁷² Hornyák Mária: De Gerando Ágost emlékköve Drezdában. Új Tükör 1981. nov. 15. 10. p.

hónapra bérlem, hogy bármikor elmehessek.” S miközben alig várja, hogy kikerüljön „abból a lyukból”, ahol Ágostnak „még a nyelvét sem” hallja, sok bosszúságot okoznak számára a német telepes-toborzás hírei. „Még ebben a kis fészekben is arra készülnek ezek az unalmas félemberek, hogy elárasszák Magyarországot” – írja. Szerinte „százezer” brosúrát kellene nyomtatni az elrettentésükre; ezek terjesztésére ő maga is szívesen vállalkozna. Leírja még, hogy Attila „az ő 12 rémes babájával naponta eljátssza a szabadságharcról hallott történeteket. Az egyik főtéma Budavár ostroma: létrákat állítanak, az egyik baba a másik után nagy nehezen felmászik ezekre, mert Buda vára igen magas, és ennek nincsen vége.” Michelet beszédét is ekkor mellékelí Blankának, mondván: „Ez a legszebb emlékmű, amit szegény Ágostnak állítani lehetett.”¹⁷³

De Gérandóné, aki hiába várta az itthonról ígért útlevelet, a drezdai osztrák követ Kuefstein grófnál addig kilincsel, míg nem 1851. május 31-én kiállítottak neki egy ideiglenes útlevelet, hogy a pénzügyeit rendezendő, elutazhasson Kasselbe.¹⁷⁴ A talpraesett Emma ezt az útját használta fel arra, hogy gyermekeitől meg se álljon Franciaországig.

Az osztrákok megbízottja szerint 1850. június 7-én érkeztek meg Párizsba.¹⁷⁵ Emma az ékszerei árán egy kis lakást vásárolt a Vaugirard utcában.¹⁷⁶ Hosszabb ott tartózkodásra rendezkedett be, arra azonban, hogy az emigrációjuk közel húsz évre nyúlik, aligha gondolt. A sógornője, Anette Versailles-ban, a sógora, Achille pedig Nancyban lakott. A francia barátai közül főként Michelet családjának támogatására számíthatott. Kezdetben Quinet-ékre is, ők azonban 1852-ben emigrációba kényszerültek, így velük levelezés útján tartott kapcsolatot.

A hosszabb ideig Párizsban tartózkodó magyar emigránsok (Szemere Bertalan, Andrássy Gyula, Vukovics Sebő, Batthyány Kázmér stb.) közül Emmához Teleki Lászlón kívül elsősorban a szintén kisgyermekes Kiss Miklósék állnak közel. Nemeskéri Kiss Miklós (1820-1902), a budai nemzetőrség főparancsnoka, mint címzetes ezredes és katonai tanácsadó a magyar kormány megbízottjaként 1849 januárjában került ki Párizsba,

¹⁷³ Ld. a 171. sz. l.j.-et!

¹⁷⁴ Kuefstein báró jelentése Schwarzenberg miniszterelnöknek, Drezda, 1850. júl. 2. HHStAW IB Kart 9.

¹⁷⁵ Odelga báró jelentése Schwarzenbergnek, Párizs, 1850. aug. 2. Uo.

¹⁷⁶ Brunszvik Teréz naplói, a haditörvényszéki akták és Blanka gyászjelentése (1862. okt.23.) szerint e lakás a Vaugirard utca 45. sz. alatt volt, míg életrajzirói a 37-es sz. házat emlegetik. A házszám változott meg, vagy Emma később lakást cserélt?

ahol Teleki László mellett tevékenykedett. Felesége, a későbbi francia külügyminiszter Edouard Thouvenel-nek a nővére lett.

Emma az otthonukat „a hazafiságnak, a hősiességnek, minden szépnek és nemesnek a templomává” avatta. Soha érdemetlen [sic!] ember annak küszöbét át nem lépte.”¹⁷⁷ Lakásuk Bajomi szerint fokról-fokra „valóságos emigrációs központtá alakul, ahol az elbukott magyar szabadság parazsa izzik”.¹⁷⁸ Ez bizonyára így is volt, ám a de Gérando-Teleki szalon írásos forrásokon alapuló bemutatásával a magyar-francia kapcsolatok búvárlói mai is adósaink.¹⁷⁹ Azt viszont, hogy Emma a magyar ügygel rokonszenvező francia republikánusokkal, Ausztria ellenségeivel és a magyar menekültekkel egyformán kapcsolatot ápolt, a levelei tanúsítják. 1850. március 16-án például a következőkről számol be Blankának: „A múltkoriban kimondhatatlan nagy öröm ért, amikor a nagy aradi hőst, a kedves Asztalost¹⁸⁰ a lakásomban fogadtam. Az ő szájából hallottam az egész dicsőséges eseményről, könnyes szemmel és nagy lelkesedéssel beszélt. Ha láthattad volna, külseje teljesen megfelel várakozásunknak, igen erős, nyílt arcú, és bátorságán kívül a jóság és egyenesség bélyegét is magán viseli. Mondhatom, hogy amikor megpillantottam, feléledt bennem annak reménye, hogy amíg még élnek ilyen emberek, addig nem leszünk elnyomva.”¹⁸¹

Unokahúga első párizsi jelentkezésekor Brunszvik Teréz megjegyzi: „Ha élek, a levelezés Emmával érdekes lehet. A sok szellemdús ember, akik Párizsban de Gérando Ágostot szerették és elismerték. Emmát úgyszintén, és most, amikor Magyarország nagy és elismert lett!”¹⁸² A következő levél olvastán így lelkendezik: „Emma bátorsága, hogy Párizsba ment, elnyerte jutalmát: A Gérando gyermekek a szónoki emelvény lépcsőin a *Collège de France*-ban, a fiataloknak ajánlva,

¹⁷⁷ Sebestyenné (1894) 16. p.

¹⁷⁸ Bajomi (1976) 919-920. p.

¹⁷⁹ „Sajnos a 'de Gerando – Teleki-szalon' összejöveteleiről keveset tudunk, mivel azok, akik feltételezhetően oda jártak, leveleikben csak ritkán említik Emmát” – írja Borbíró Fanni, jöllehet értekezésének a főcíme (A magyar emigráció egyik otthona. Rue de Vaugirard 37.) épp a fenti kérdés megválaszolását ígéri. I. m. (2000) 49. p.

¹⁸⁰ Asztalos Sándor (1823-1857) – honvédtiszt. Századosként az 1849. febr. 9-diki aradi csata hőse. Világos után emigrált. Párizsból Svájcba került, ahol párban hunyt el.

¹⁸¹ A levél, amelyről e sorok írója az 1980-as években másolatot szerzett, ma már nem lelhető fel. (Eredetileg a Hadtörténeti Levéltárnak az 1848-49. évi magyar forradalom és szabadságharc iratanyagában volt. [Jelzete: 51/78. (Copia 903/p)])

¹⁸² BrT Naplói, 1850. jún. 24.

századnak!”¹⁸³ Michelet ugyanis Ágost árváit (az anyjukkal együtt) meghívta az egyik előadására, ahol őket a hallgatóság oltalmába ajánlotta. Erre minden valószínűség szerint 1850. június 13-án, vagyis a második szemeszter záró előadásán került sor.¹⁸⁴

Előzvegyülése után a gyermekek felnevelése egyedül Emmára hárult, ő pedig „miközben teljes hévvel politizált, szervezkedett, levelezett, valamint anyagot gyűjtött, rendezett”¹⁸⁵, ezt a kötelességét is fanatikus elszántsággal és a maga „túlságos” módján és sok lelemény árán teljesítette. Kezdetben meg-megtörtént, hogy a fivére által küldött pénzt elkobozták. Blanka elítélése után Miksa megírta Emmának, hogy nevére „a kormány rendelete” szerint tilos pénzt feladnia, ő azonban módot talált arra, hogy a pénzküldeményeit hozzá eljuttassa.¹⁸⁶ (Utóbb téren a bankár Malvieux volt segítségükre.) Emma sosem kért kölcsön. Ha átmenetileg megszorult, virágok színezésével és képek festésével keresett annyit, hogy a gyermekei ne lássanak szükségét. Említettük, hogy a két kicsit kezdettől fogva spártai „szigorral”, a mértékletesség és önfegyelem jegyében nevelték, így az egyszerű táplálkozás és életmód nem volt számukra szokatlan. Anyjuk cselédet nem tartott, így ő is és a korán önállósághoz szoktatott gyermekei is „maguk szolgálták ki magukat.”¹⁸⁷

Egyszer Ágost a következőket mondta Brunszvik Teréznek: „Az embernek tudnia kell, mit akar egy nevelőtől... Ha Antonina annyi időt lesz, hogy nevelőnője legyen, én nem a szellemet keresném, hanem egy olyan szilárd jellemet, akire rá lehet őt bízni, ha én már nem leszek”.¹⁸⁸ Ez a „szilárd jellem” lett Emma, aki a gyermekek nevelését sosem adta ki a kezéből. Antonina elbeszélése szerint anyjuk „nevelési rendszerének alapja a hősiesség volt. Elméletben sohasem foglalkozott pedagógiával.

¹⁸³ BrT Naplói, 1850. júl. 28.

¹⁸⁴ Emmaék máj 31-én még Drezdában (ld. a 174. sz. l.j.-et!), jún. 7-én viszont már Párizsban voltak (ld. a 175. sz. l.j.-et!), így 13-án ott lehettek a Collège de France-ban. Júniusban Michelet-nek csak 6-án és 13-án volt előadása. (Ld. Jules Michelet: Cours au Collège de France 1838-1851. 2. (Publ.: Paul Viallaneix) Paris, 1995. 620-626. p.) Miskolczy Ambrus téved, hogy a fenti „árva-jelenet” „már alighanem a mítosz mítosza”, mondván, hogy ezt is említette volna az a „joghallgató szemtanú”, aki Michelet 1849. dec. 27-diki beszédéről feljegyzést készített (ld. i. m. (2000) 190. p.), Emmaék ti. csak közel fél évvel később érkeztek Párizsba...

¹⁸⁵ Fábri (1996) 125. p.

¹⁸⁶ Emma levele Michelet-hez, Párizs, 1853. júl. 16. MTAKK M. Irod. Lev. 4.r. 164. (Ford.: Dr. Somodi István.)

¹⁸⁷ Sebestyenné (1894) 16. p. Antonina elbeszélése nyomán.

¹⁸⁸ BrT Naplói 1846. nov. 24.

de tényleg a legkitünőbb pedagógus volt... És kicsi koruktól fogva úgy bánt velük, mint *emberekkel*, egészen szabadoknak és önállóknak nevelte őket. Jó korán beléjük tudta oltani azt az erős, megingathatatlan meggyőződést, hogy az embernek *hősnek* kell lennie. Török-szakad, de hősnek kell okvetlen lennie, csak akkor méltó arra, hogy *magyar legyen*. És a gyermekek hősök is, magyarok is *akartak* lenni. Ezzel aztán mindent el lehetett velük élni.”¹⁸⁹

Emma olykor a hazaszeretet terén is túlzásba esett. Így például a hagyományok mentésében, s azon belül a magyar viseletet illetően. Attila talán kétéves sem volt, amikor neki Kolozsvárról „a legfainabb” könnyű posztóból „huszár mentét” és kis szűrt rendelt „székely ujjal” stb.¹⁹⁰ El lehet képzelni Párizs utcáin a bögatyás, sarkantyús csizmás kis Attilát!¹⁹¹

A de Gérando testvérek tanulmányaikat jórészt magánúton végezték. Házi tanítójukul Emma az emigráns Irányi (Halbschuh) Dánielt (1822-1892) választotta. A Szepes vármegyei szász családból született, és Eperjesen jogot végzett fiatalember 1844-ben került fel Pestre, ahol ügyvédi vizsgát tett. Igazi társakra Vasvári baráti körében lelt, és velük együtt lett március tizenötödike egyik főszereplője. Jegyző Deák Ferenc igazságügyi minisztériumában, az első népképviselői országgyűlés tagja, önkéntes a pákozdi csatában, országgyűlési képviselő Debrecenben, Pest kormánybiztosa – jelzik működésének a főbb állomásait. Világos után bujdosott, majd külföldre menekült. Három hónappal Teleki Emmáék előtt érkezett Párizsba, ahol az első években (pl. nemeskéri Kiss Miklós fiai mellett is) tanítóskodásból tartotta el magát.

Hogy Irányit ki ajánlotta de Gérandoné figyelmébe, nem tudni. Nála jó ajánlólevélnek számított, hogy Kossuth hűséges híve volt. Egyszer Irányit puhánynak titulálta, és a rossz magyarsága is zavarta, ám abból, ahogyan a szabadságharcról mesélt, úgy ítélte meg, hogy mégiscsak „nemesen érző ember.”¹⁹² Így maradhatott tíz évig a gyermekei mellett. Antonináékat magyar történelemre és földrajzra oktatta, s közben velük a magyar társalgást gyakoroltatta. „Déltájban leckére járok, mely kis tanítványaim szép tehetségei és szeretetreméltósága miatt mulatságnak

¹⁸⁹ Sebestyénne (1894) 17. p.

¹⁹⁰ Emmának a kolozsvári szabómester Pattantyús úrhoz címzett, dátum nélküli levelét (rövidítve) ld. Örláng 2005/1. sz. 7. p. (Eredetije: RÁLK TCSHL Családi levelek)

¹⁹¹ A magyar népviseletbe öltöztetett de Gérando testvérekről készült színezett rajzot ld. Antonina és... I. köt (1851) 52. p.

¹⁹² Emma levele Blankának, Párizs, 1851. márc. 23. MOL. Absz. ir. D ?

inkább, mint munkának vehető” – mesélte Jósika Miklósnak.¹⁹³ A de Gérando gyermekek magától értetődően franciául is tanultak, hiszen erre már csak a hivatalos vizsgáik letétele és a bizonyítványok megszerzése miatt is szükségük volt. Rajzoktatásukat a híres festő Léon Cogniet (Blanka egykori tanára) vállalta. Tornázni „testgyakoroldába” jártak. A nyarat általában Párizstól távol, s többnyire a rokonaik és barátai vidéki házában töltötték.¹⁹⁴

Egyik életrajzírója szerint a de Gérando testvérek „szerencsésnek mondhatták magukat, mert csupa művelt, tudós ember körében éltek, akik mind részt vettek az oktatásukban... Ezek az emberek, mint ahogy a nagybácsik is, nyilván egyfajta apa-pótló szerepet is betöltöttek, így a gyerekek életéből kevésbé hiányzott a férfi-, illetve apamodell.”¹⁹⁵ Anyjuk is folyton képezte magát, hogy segíthesse őket „a világ felfedezésében”. A rengeteg olvasáson kívül még természettudományi, vegytani, technikai stb. előadásokat is hallgatott, s így nem mindennapi tájékozottsága tett szert. Közben a gyermekeit a pedagógusi pálya felé terelgette. Antonina 1861-ben letette a francia tanítónői vizsga első, két év múlva pedig a második fokozatát, s magát Kiss Miklósék gyermekei mellett gyakorolta. Attila 1860-tól a Szent Lajos Liceumban tanult, s 1863-ban megszerezte „az első fokú tanári koszorút”.¹⁹⁶

De Gérandonénak arra is maradt ideje és energiája, hogy magát gyermekkönyv-szerzőként megméresse. Fő célja az volt, hogy az 1851-ben elindított *Antonina és Attila könyve* sorozatával „személyre szóló” tankönyveket, és lapjaikon hosszabb-rövidebb magyar nyelvű, „szív- és jellemképző olvasmányokat” adjon a maga és más emigráns családok gyermekeinek kezébe. Egyik méltatója szerint „talán csakis azért lett írónővé, hogy annál jobb anya lehessen, hogy még inkább pótolhassa gyermekeinek az elvesztett apát, a magyar hazát és a magyar társaságot”.¹⁹⁷ E véleményt nem igazán osztjuk, Emmának ugyanis, aki az írói vénáját elsősorban a Teleki-ösöktől örökölhette, ifjúkora óta voltak ez irányú ambíciói. (Erre pl. az említett német nyelvű versei is utalnak.)¹⁹⁸

¹⁹³ Irányi 1853. márc. 23-án kelt levelét ld. Jósika Miklós: „Idegen, de szabad hazában. (Vál., jegyz.: Deák Ágnes, Gerhát Ágnes stb. Összeáll., bevez.: Kokas Károly, Szajbély Mihály.) Bp. 1988. 483. p.

¹⁹⁴ Az 1850. évi (első) nyaralásukról ld. BrT KN 1850. okt. 30.

¹⁹⁵ Borbíró (2000) 60. p.

¹⁹⁶ Uo. 61. p.

¹⁹⁷ Sebestyén (1894) 10. p.

¹⁹⁸ Ld. a 93. sz. l-j-et!

Nagy ösztönzést jelentettek számára a férje sikerei, és az ő műveinek fordítása közben az írásra láthatóan maga is rákapott. Az Életképek által 1848-ban (név nélkül) közölt úti levelén kívül beszédes bizonyítékai ennek azok a fogalmazási készségén kívül a fantáziáját („mítoszteremtő hajlandóságát”) tanúsító visszaemlékezései és levelei is, amelyeket (angolra fordítva) a barátnője, Mary Lowell Putnam épített be az Ágostról 1855-ben, Amerikában közreadott életrajzi tanulmányába.¹⁹⁹

Emma jó érzékkel döntött a gyermekkönyv (tankönyv) műfaj és a majdnem-névtelenség mellett. (Az *Antonina és Attila könyve* köteteinek címlapján ugyanis a neve helyén az „Írta: Anyjok” megjegyzés szerepel.) Óvatosságra inthette őt a régi barátnőjének, az 1842-ben útikönyvvvel jelentkező Wesselényi Polixénának az esete is, akinek kezéből hamar kiverte a tollat a személyeskedő és rosszindulatú kritika.²⁰⁰

Az *Antonina és Attila könyve* sorozatnak azonban csak az első négy kötete tankönyv jellegű gyermekkönyv.²⁰¹ A bennük sorjázó írások irodalmi értéke csakúgy, mint a műfaja is igen különböző: vers, színmű, tanmese, erkölcsi példázat, visszaemlékezés, történelmi dolgozat, útleírás, életrajz stb. követik egymást az első négy kötet lapjain. Vannak közöttük másoktól átvett és magyarra fordított munkák is. (Ilyen pl. a 3. kötetben szereplő Lovaglástan vagy a Körutazás 1847-ben című fejezet, amely Ágost úti jegyzeteinek a francia fordítása.) Az írások nagyobb része azonban de Gérandoné tollából való, aki a fenti köteteivel – legalább is Fábri Anna szerint – „az emigráció legérdekesebb életművét hozta létre: egyszerre folytatta és újította meg a magyar gyermekkönyvek legjobb hagyományait.”²⁰²

Az író Emmát dicsérő megjegyzések mellé egy bíráló megjegyzés is feltétlenül odakiváncozik. A gyermek- és ifjúsági könyvek szerzői tudvalévőleg nem ragadtathatják magukat arra, hogy – ahelyett, hogy „a burjánt” irtanák, maguk is hasonló magokat hintsenek „a gyenge gyermek szívébe”.²⁰³ Márpedig de Gérandoné bizony ezt teszi, amikor maga szélsőséges eszméivel és gondolataival terheli és zavarja meg kis olvasóit.

¹⁹⁹ Ld. az irodalomjegyzékben!

²⁰⁰ Wesselényi Polixéna: Olaszthoni és schweizi utazás. (2. kiad.) Bp. 1981.

²⁰¹ Az 1-3. kötet 1851 és 1859 között jelent meg, a 4. viszont csak 1887-ben, mivel azonban az ebben szereplő írások is jóval korábbi keletűek, és hasonlatosak az előző kötetekben szereplőkhöz, ez is a szerző tankönyv-jellegű könyvei közé tartozik.

²⁰² Fábri (1996) 125. p.

²⁰³ *Antonina és ...* I. köt. (1851) 234. p.

Olykor annak az iratlan szabálynak is fittyet hány, miszerint a gyermek- és ifjúsági irodalomban a pedagógiai tendenciáknak nem szabad erőltetetten érvényesülniük.

Egyik életrajzírója észrevételezi, hogy a túlságosan elfogult Emma „a népek Krisztusa” Franciaországnak „még hibáit is erényekké változtatja”.²⁰⁴ „Nem lehet tagadni, hogy a kultúrák jellegének és minőségének megítélésében bizonyos előítéletek, elsősorban politikai rokonszenvek vezették” – írja Fábri Anna is. Erre az Antonina és Attila könyve sorozat 5. („itáliai”) kötetéből hoz példát, ahol „az olasz művelődés nagy teljesítményeinek méltatása csaknem nyílt garibaldista agitációba fordul”. Szerinte de Gérandoné, „miközben gyermekeknek szánta mondandóját, szinte mindenről határozott és sajátságos, egymással nemegyszer ellentétes véleményt hangoztatott”. És „irtózott minden szokványostól, és gyermekeit is ilyenre kívánta nevelni”.²⁰⁵ Anyaként a lelke rajta, írónőként, pláne gyermekkönyvek szerzőjeként azonban e téren (is) önmérsékletet kellett volna tanúsítania.

A legzavarosabbak Emmának a vallási nézetei, amelyeket az *Isten és haza* című írásában fejteget.²⁰⁶ Kerettörténete: két gyermek, a katolikus Cecília és az unitárius Gyula²⁰⁷ vitája, „a sokat elmélkedő fiú” ugyanis a kislány állítását („Jobb az Istennek élni, mint a hazának”) nem tudja elfogadni. Ekkor Cecília az azonos nevű nagynénjétől kéri „a per” eldöntését, aki azonban „ilyen fontos tárgy felől” nem óhajt velük értekezni. Rosszul teszi, hiszen csak annyit kellett volna mondania: „Istent és a hazát egymás ellen kijátszani nem szabad.” Ha pedig igazi istenhívő, azt is hozzá kellett volna tennie: „Annyiban jobb Istennek élni, mint a hazának, mivel aki valóban az Úrnak él, az egyben jó hazafi is, míg a jó hazafi nem feltétlenül istenhívő”. Ráadásul a nagynéni a barátnőjét is megakadályozza abban, hogy a gyermekek vitájába beleavatkozzék, ezért ő néhány nap múlva levélben fejti ki neki a maga vallási elképzeléseit, arra kérve őt, hogy azokat a kishúgával is közölje.

Ez a rámenős barátnő (alias Emma) azonban a katolikus Cecíliákkal ellentétben a 'természetes' vallás (deizmus) híve (ennek három alaptétele: Isten, halhatatlanság, erkölcs), aki minden tételes vallást és egyházat

²⁰⁴ Borbíró (2000) 70. p.

²⁰⁵ Fábri (1996) 127. p.

²⁰⁶ Ld. Antonina és ... 3. köt. (1859) 547-554. p.

²⁰⁷ A 'Gyula' nevet Emma másutt a fia, Attila jelölésére használja, ő azonban tudomásunk szerint (legalább is gyermekkorában) nem unitárius, hanem katolikus volt.

elvet. Az a *véleménye*, hogy Isten létezik, ami azonban őt semmire sem kötelezi stb. Ráadásul Emma a szóban forgó írásában olyan bonyolult érvelésbe kezd, amelyből a kis Cecília és a könyv hasonló korú kis olvasói aligha érthettek meg valamit.

Vallási nézeteinek bírálatára ehelyütt nem vállalkozhatunk, de íme tőle mutatóban néhány gondolat: „Egyházam szívem, melyet te, nagy Isten az igazak szeretetével áldottál meg. Szükségem van-e nekem katholicus, protestans, zsidó vagy mohametán [sic!] szózatra, hogy benned higgyek[?] – csak látnom és hallanom kell, és tudok.” És: „Fogadj el minden emberi tanból (mert az elfogadott vallások sem egyebek) azt, mi benne a legtökéletesebb, legyen bár neve Szentírás, Korán, Haza, nem baj, mindegyikben Isten nyomára akadsz.”²⁰⁸ Végezetül: „Mivel Istennek élni annyi, mint jót tenni,²⁰⁹ annál inkább él az ember Istennek, minél több jót tészem, és mivel sehol sem tehetünk több jót, mint a hazában, hol születünk, melyet ismerünk, hazájában kell jót tenni vagy más szóval, jó hazafinak kell lenni.”²¹⁰

E (véleményünk szerint) fontos kitérő után kanyarodjunk vissza de Gérandoné könyvsorozatához! Mint említettük, az *Antonina és Attila könyveinek* csak az első négy darabja gyermekkönyv. A sorozat ötödik és hatodik kötetei viszont „már csak elképzelt közönséghez szólhattak”, hiszen időközben a de Gérando testvérek „kinőttek a gyermekkorból.”²¹¹ Az 1866-ban kiadott 5. kötetben, amely *Hedvig és Andor utazásai Rómában* címmel az évben külön is megjelent, Emma a gyermekei „itáliai utazását meséli el, rendkívül részletesen és színesen, a műemlékek, múzeumok, templomok olyan enciklopédikus leírásával, amely egyúttal szinte Róma egész történetét is idézi.”²¹² A másik méltatója szerint ezt a kiadványt „méltatlanul borította el a feledés homálya”, amit ő azért is sajnálatosnak tart, mivel „ez az eddigi [értsd: 1942 előtti, a szerk.] legterjedelmesebb és leggazdagabb tartalmú magyar nyelvű munka Rómáról, amelyet a szerző a gyermekei részére írt tanító célzattal.”²¹³ Végezetül az *Antonina és Attila 6. könyve*, amely két kötetben, 1868-

²⁰⁸ Antonina és ... 3. köt. (1859) 554. p.

²⁰⁹ Itt Teleki Imrének az a téves nézete „köszön vissza”, miszerint a jócselekedetek magukban üdvözitenek. Ld. a 24. oldalt!

²¹⁰ Antonina és ... 3. köt. (1859) 553. p.

²¹¹ Fábri (2000) 125. p.

²¹² Bajomi (1976) 939. p.

²¹³ Várady (1942) 89. p.

1869-ben jelent meg, az 1867. évi párizsi világtárlat részletes ismertetését tartalmazza.

„Aki teheti, ébresszen, ki-ki helyzete és erejéhez képest” – hangoztatta Teleki Emma,²¹⁴ íróői munkásságát ugyanis ilyen irányú küldetéstudat is motiválta. Nem szólva arról, hogy a könyvei arra is lehetőséget nyújtottak számára, hogy a kis olvasói elé példának állított ismerősei és barátai sorában az apjáról, a férjéről, sőt az 1851-ben bebörtönzött nővéréről, Teleki Blankáról is megemlékezék.

Emma érintettségei Blanka perében

De Gérandoné életére az 1851 májusa utáni hat évben a nővére balsorsának árnya is rávetült, amelynek előidézésében akaratán kívül, de neki is része volt.

Teleki Blanka 1850 januárjában, maga mellé véve az egyik hajdani tanítványát, Erdélyi Erzsit, a Szatmárnémeti melletti Pálfalvára költözött. Működése terepétül szándékosan választotta ezt a félreeső és nehezen megközelíthető helyet, ő ugyanis azok közé a magyarok közé tartozott, akik nem tudtak, és nem is akartak belenyugodni a szabadságharc vérbefojtásába, ezért ha titokban és megváltozott módszerekkel is, de folytatták az ellenállást. Menteni akit és amit lehet – volt a pálfalvi kúria úrnőjének célja. Menteni a bujdosókat, akik közül jó néhányan Szatmáron át próbáltak Erdélybe jutni. És menteni a forradalom „hamu alatt rejlő paraszát”, a szabadságharc iratait, ereklyéit, a hősök és mártírok történeteit. S tette ezt Vasvári óhaja szerint, aki a halála előtt arra intett: „Ki-ki jegyezze fel lelkiismeretes hitelességgel, ami körében történik!” És hogy „a vértanúk története megörökítendő, hiszen e mártír vérből fog felvirágozni szabadságunk örökzöld fája...”²¹⁵

„Két emberünk volt, ki lángkebellet felfogni, s lángszavakkal feljegyezni tudta volna a leviharzott napok nagyszerű képét, és mindkettőt a kegyetlen halál elragadá tőlünk” – írja Blanka Döbrentei Gábornak, Vasvárra és a sógorára, de Gérandóra célozva.²¹⁶ A Pírnában veszteglő Emma viszont abban bízik, hogy „talán Michelet, talán Lamennais

²¹⁴ A 3. könyv 466. oldaláról idézi Borbíró (2000) 74. p.

²¹⁵ Vasvári Pál: Írjunk memore-okat! Pesti Hírlap 1849. jún. 12. 312. sz. 138. p.

²¹⁶ Blanka levele Döbrentei Gáborhoz, 1850. jan. 25. BrT Naplói J 30/16. p.

keresztülviszik, hogy a legutóbbi magyar eseményeket megírják, ahogy Ágost ezt tervezte”. Ezért is kéri nővérét: „Légy az én hűséges segítőtársam, az én mentsváram a hazában, aki mindent gyűjt, mindent elraktároz.”²¹⁷ Blanka ezt meg is ígéri, a húgát pedig, akit láthatóan jól ismer, arra kéri, hogy mindent *fontoljon meg*, s csak utána cselekedjen.²¹⁸

Emma az 1850. március 31-én, Pírnában kelt levelében megemlíti, hogy a gyermekei részére készített egy összeállítást a szabadságharcról, és ennek másolatát hazaküldi Blankának, mondván: „Lapozd át ezt a pár sort, nézd meg, nem hagytam-e ki valami fontosat, vagy nem írtam-e helytelen. Ha helyesnek talárod, átengedem majd a kicsinyeknek, akik észrevétlenül mindent átvesznek, és kialakítják a maguk csodavilágát.” Tudta jól, hogy az írása „még nem való” a gyermekei kezébe, az átnézetésével tehát ráért volna, ennek ellenére ezt az osztrák-ellenes írását április 1-jén a leveléhez mellékelve feladja Pálfalvára, bizalmas emberük, Márton Bálint címére. Ez egy cédulájából derül ki, amelyben őt kéri meg, hogy a postát „a grófnőnek” továbbítsa.²¹⁹ Küldeménye pár nap múlva már az osztrák titkosrendőrség kezében van; ez tereli a figyelmet Teleki Blankára.²²⁰ A feladó kilétének megállapítása valamivel tovább tartott, Emma ugyanis a levelére csak a keresztnéve kezdőbetűjét, a kísérő cédulára pedig a „De Gné m/p” rövidítést írta. Így amikor a hatalom keze megpróbál utána nyúlni Drezdában, ő már Párizsban van.

Az ügy folytatását Blanka hadbírósaági perének aktáiból tudjuk. Haditörvényszék és Teleki Blanka? Ne felejtjük szem elől, hogy Ausztria a szabadságharc vérbefojtása után évekig ostromállapotot tartott fenn Magyarországon, amelynek értelmében a tényleges hatalmat a III. császári és királyi hadsereg-parancsnokság gyakorolta. A nem katonai ügyek intézésére ezen belül állították fel egyebek mellett a rendőri osztályt (Polizei Sektion) is, ahová a titkosrendőri jelentések befutottak, a felségssértéssel, és/vagy felséggárlással vádolt polgári személyek elleni pereket pedig a haditörvényszékek folytatták le.

²¹⁷ Emma levele Blankának, Pírna, 1850. jan. 13. Ld. Vádirat (1979) 57-58. p.

²¹⁸ Blanka levele Emmának, 1850. febr. 3. Uo.

²¹⁹ Az 1851. márc. 31-én kelt levél és cédula fordítását ld. HHStW IB 1850: 202-204. sz.

Emma szabadságharcról készült irásának német fordítását ld. uo. 205-211. sz.

²²⁰ Emma korábbi, 1850. jan. 13-diki levelét csak Blanka letartóztatása után foglalták le, s csatolták a per aktáihoz.

A Teleki nővérek neve a pesti fő-hadparancsnokság rendőri osztályán először 1850. június 14-én került be titkos iratok iktatókönyvébe.²²¹ Ügyükben maga a teljhatalmú Haynau tábornagy intézkedett, aki június 16-án az alábbiakról tájékoztatta Schwarzenberg miniszterelnököt: „Ez év április elején a Szász Királyságbeli Pirnából Teleki Blanka grófnőnek ide érkezett egy ott időző hölgy levele, amelyhez egy igen ingerült stílusban megírt Ausztria-ellenes, és ifjú lelkeknek szánt történelmi feljegyzést mellékeltek. Hasztalan vártuk azóta, hogy ez a levelezés folytatódjék, és hogy az Ausztriát veszélyeztető magyar nemesekről elégségesebb és érdekesebb felvilágosításokhoz jussunk... Valószínű, hogy ez a hölgy, Teleki Blanka grófnő nővére, nem hagyott fel azzal, hogy Magyarországon a hangulatot gyűlölködve befolyásolja, hanem azt más örve alatt folytatja.” Haynau arra kéri a miniszterelnököt, hogy a drezdai követség útján „a feltételezett levélíróról szakszerű nyomozást” végeztessen. Mellékeli de Gérandoné németre fordított írását is, amelyre ráírták: „Magyarország történetének áttekintése, amelyben a cs[ászári és] k[irályi] kormány gyűlöletes fényben ábrázoltatik.”²²²

Haynau sorai szerint ekkor még a támadás fő célpontja Emma volt. A miniszterelnök felszólítására a drezdai osztrák követ július 2-án jelentette, hogy május 29-én ideiglenes útlevelet adott de Gérandoné részére Kasselbe, hogy a pénzügyeit rendezhesse. (Utal arra is, hogy időközben Emma itthon kiállított útlevele is Drezdába érkezett.)²²³ Amikor kiderül, hogy Emma Párizsban van, a bécsi kormány ottani megbízottja utasítást kap a rendőri megfigyelés alá helyezésére, és arra is, hogy ha továbbutazás céljából vízumot kérne, az útirányáról jelentést készítsen.²²⁴ Erről Emma mit sem tudott. Csak 1861 őszén Londonban vette észre, hogy figyelik. Oda is ment az illetőhöz, s németül megkérdezte tőle, hogy mit akar, mire az eloldalgott.²²⁵ Blanka sem sejtette, hogy megfigyelik, áll, így változatlanul is jöttek-mentek a küldemények Párizs és Pálfalva, itthon pedig Blanka és Teréz, illetve Blanka és a Máramaros vármegyében nevelősködő Lövei Klára között.

Mivel a kiterjedt levelezésük darabjai közül eredetiben (legalább is maig) egy sem került elő, igen fontosak számunkra a Teleki Blanka-per

²²¹ Ld. HL Absz. ir. Polizei Section, 70. r. sz. könyv

²²² Haynau levele Schwarzenbergnek, Pest, 1850. jún. 16. HHStAW I.B. 1850. (Kart 9.)

²²³ Kuefstein báró jelentése Schwarzenbergnek, Drezda, 1850. júl. 2. Uo.

²²⁴ Schwarzenberg levele Párizsba Odelga bárónak, Bécs, 1850. júl. 10. Uo.

²²⁵ Ld. Antonina és ... 4. köt. (1887) 148. p.

aktái, s közülük is elsősorban a 1853. május 25-én Blanka fejére olvasott német nyelvű Vádirat, ebbe ugyanis a hadbíró az elfogott és németre fordított levelek számos részletét belefoglalta. Ezek szerint Gérandóné rendszeresen beszámolt a Kossuthral és a többi magyar emigránssal kapcsolatos hírekről, Blanka pedig őt tájékoztatta a nép hangulatáról, a Kossuth után sóhajtozó oláhokról, a Bach-kormány iránti fokozódó gyűlöletről. Soraiból kitűnik, hogy számos tiltott kiadványt szerzett be és terjesztett. Ezek egyike volt de Gérandó Ágost *Politikai közszellem* című, Emma által magyarra fordított könyve, amely nagy késéssel bár, de megjelent. Blanka és Klára leveleiben szó esik arról az általuk tervezett egyesületről is, amelyet főként ifjúsági kiadványok magyarra fordítása, megjelentetése és terjesztése céljából akartak létrehozni. Elkezdődött a tagtoborzás is, a letartóztatásuk miatt azonban ennél tovább nem jutottak.

Az elfogott levelekben Michelet-re is sok utalás történik. Emma 1851 januárjában azt írja, hogy a professzor ígéretet tett neki arra, hogy Magyarországról „mint a szabadság előhírnökéről” fog beszélni. Jelzi Blankának, hogy küldeni fogja a „Michelet-féle szakácskönyvet” (ti. az ő korábbi előadásait tartalmazó kötetet), mondván: „Nem tudod elképzelni, hogy az iny mennyire újjáéled, amikor a rég letűnt receptek hangzanak fel és tüzet ömlesztenek az erekre”.²²⁶ Erre Blanka válasza: „Nagyon kapóra jönnek nekem Michelet előadásai. Írásai, melyek a birtokomban vannak, itt kézről kézre járnak. Sok szomjazó lelket látok el üdítő itallal”.²²⁷ Rajongása Michelet, Quinet, Louis Blanc, Ledru-Rollin iránt Löveire is átragadt, aki őket a hadbíró szerint „apostolokként imádta”.²²⁸

Michelet, akit 1851 elején a katedrájáról politikai okokból eltávolítottak, elhatározta, hogy az idejét írásra fordítja. „A mi jó Michelet-nk... Max [itt: Magyarország, a szerk.]”²²⁹ asszonyaival akar foglalkozni, és levelet írt nekem, hogy megtudjon róluk valamit” – írja Emma március 23-án Blankának.²³⁰ Unsolására aznap Irányi is levelet fogalmaz. „Michelet, a híres tanszékvesztett tanár közelebb a női erényről, különösen a hazaszeretetről akarván írni, s minthogy nagy tisztelője a magyarnak, állításait főleg a mi nemzetünk szabadságharcából

²²⁶ Emma levele Blankának, 1851. jan. 20. Ld. Vádirat (1979) 58. p.

²²⁷ Blanka levele Emmának, 1851. márc. 25. Uo. 61.p.

²²⁸ Uo. 68. p.

²²⁹ Leveleikben Emmák a 'Max'-ot, amely az öccsük, Miksa beceneve is, Magyarország', ill. a 'magyarok' jelölésére használják.

²³⁰ Emma levele Blankának, 1851. márc. 23. MOL Absz. lt. D ???)

merített példáival szeretné támogatni” – írja Brüsszelbe Jósika Miklósnak, akitől anyagot remél.²³¹ Hasonló levél megy Pulszkynak is Londonba.²³²

Brunszvik Teréz szerint itthon „Emma felhívó levele cirkulál”. Anyagban nincs hiány, „ezerféleképp létezik”. De hogy jut el Emmához? És hogyan fogják közzétenni? „Párizsban az embereknek fogalmuk se lehet az itteni üldözésekről” – teszi hozzá Czuczor Gergelyre célozva, aki a Riadó! című verséért „hat évre láncra verve” Kufstein várában raboskodik.²³³ Pár nap múlva újabb levél jön Párizsból. Kossuth szerint, aki „reméli, hogy visszajön”, most „arról kell gondoskodni, hogy hőseink ne haljanak éhen, és a nélkülözés miatt ne pusztuljanak el, vagy ne legyenek árulóvá” – írja Emma. Erre Teréz a munkácsi nőkre utal, akik az ottani foglyokat élelemmel, ruhával és pénzzel támogatják, de „nem lehet kinyomozni, kicsodák... És így van ez az összes erődben”. Ennek ellenére folytatja az anyaggyűjtést, jöllehet „a párizsi levelezése” igen sok fáradtságába kerül.²³⁴ „Gyűjtsünk, gyűjtsünk minél többet és érdekesebbet. Mindennek meglesz a maga helye a szabad szellem országában” – biztatja Blanka is Lövei Klárát május 6-án.²³⁵

Tüsténkedésüknek május 13-án Blanka és Erdélyi Erzszi letartóztatása és a nagyváradi börtönbe hurcolása vet véget. Teréz a „hátborzongató hír” Emmához továbbítását az akkor már Bécsben élő Stackelberg Minonára bízta. Július 4-én, mintegy magát figyelmeztetve írja: „Tettek szólhatnak ellenünk, azokat el lehet palástolni, csak semmit *le nem írni*, csak semmit írásban!”²³⁶ Ezzel a naplója fél évre, Emmát illetően pedig végleg elnémul. Utána felmegy Bécsbe, s mivel úgy látja, hogy Emma nincs tisztában az itthoni állapotokkal, Minona Párizsba készülő levelének a végére írja: „Azért, hogy téged a viszonyainkról felvilágosítsalak, elmondom még, hogy az ostromállapot engedélyezi a házkutatást és a levélfelbontást stb., és a zsandárságnak roppant jogokat ad.” Sorait utóbb a hadbíró idézi,²³⁷ a levél piszkozatát ugyanis augusztus 8-án, a Minona lakásán tartott házkutatás során elkobozták. Elvitték Emma három, az

²³¹ Irányi levele Jósikának, 1851. márc. 23. Ld. Jósika Miklós: „Idegen, de szabad hazában” (Vál., jegyz.: Deák Ágnes, Gerhát Ágnes stb. Összeáll., bevez.: Kokas Károly, Szajbély Mihály.) Bp. 1988. 483. p.

²³² Idézi Borbíró (2000) 50-51. p.

²³³ BrT Naplói 1851. ápr. 3-5. (Czuczor 1851. májusában kegyelmet kap.)

²³⁴ BrT Naplói 1851. ápr. 11.

²³⁵ Vádirat (1979) 64. p.

²³⁶ BrT Naplói 1851. júl. 4.

²³⁷ Bilko jelentése, Pest, 1853. jan. 8. MOL Absz. It. MCGU Justiz Sect. D 45 1853/1/116.

angol követség bélyegzőjével ellátott levelét is, amelyek a párizsi angol követ, Lord Normanby jóvoltából érkeztek a bécsi angol külképviseletre. Onnan továbbították azokat Minonának, aki a postáját ugyanezen az úton juttatta Párizsba. Mindezt a bécsi rendőrség jelentéséből tudjuk, az Emma által megszervezett „legtitkosabb” utat ugyanis Minona óvatlansága miatt könnyedén felderítették.²³⁸ Július 12-én Lövei Klárát is letartóztatták. Emma ekkor még azt hitte, hogy Blanka kiszabadítása válságdíj kérdése,²³⁹ ami természetesen naivitásnak bizonyult.

A nyomozás szálai időközben Párizsba vezetnek. Mivel Blanka és Klára, akik a szocialista Louis Blanc és Ledru Rollin stb. műveit olvasták, könyvfordító- és kiadó egyesületet terveztek, a nagyváradi rendőrfőnök kapcsolatot vél felfedezni köztük és az itáliai forradalmár Mazzini felügyelete alatt álló ama párizsi szervezet között, amely „a vörös zsurnalisztika cikkeit a nép ízléséhez alkalmazva igyekszik kiadni”. Feltevése szerint „Emma volt a láncszem”, akin keresztül a nővére „Michelet-n kívül más propagandistákkal és menekültekkel is kapcsolatba került”.²⁴⁰ Hiába írja a párizsi osztrák követ, hogy „semmi nyoma sincs annak, hogy Teleki Blanka az említett itteni társasággal összeköttetésben állna”,²⁴¹ a Vádiratban mégis az került bele, hogy „a grófnő” az általa tervezett könyvkiadó egyesület megszervezésekor „a fent említett társaság alapszabályait tartotta szem előtt.”²⁴²

Blankáék perére két év után került sor. Az 1853. május 25-én felolvasott Vádirat szerint a két Teleki nővér „közösén azt a célt szolgálta, hogy a forradalom emlékét ébren tartsa, és egy új forradalom magját vesse el, mely a meglevő államforma erőszakos megdöntésére, az osztrák koronától való elszakadásra és Magyarország függetlenségére irányul.” Jóllehet a nővérek „mint vezetők” egyformán vétkesek, a Vádirat szerint de Gérandonét, „aki külföldi állampolgár felesége volt és külföldön lakott, külföldinek kell tekinteni, ezért ellene eljárást csak az esetben lehetne indítani, ha az ország területére lépne.”²⁴³ A június 22-én kihirdetett ítélet Blankát tíz, Löveit öt év várfogsággal sújtotta. (Ebből a

²³⁸ Weiss von Starkenfels rendőrfőnök levele Bach belügyminiszternek, Bécs, 1851. aug. 12. HHStAW IB 1851:7736/A.

²³⁹ Emma levele Dumesnilhez, Párizs, 1851. aug. 22. BHVP PD Ms 1578. 279-280. sz.

²⁴⁰ Maschek jelentése Geringernek, Nagyvárad, 1851. júl. 25. HHStAW IB 1851:5529

²⁴¹ Hübner báró jelentése Schwarzenbergnek, Párizs, 1851. okt. 13. Uo. 1851:8986

²⁴² Vádirat (1979) 72. p.

²⁴³ Uo. 53. p.

vizsgálati fogságuk idejét levonták.) Erdélyi Erzsi, aki Blankaék ellen vallott, a büntetését a tizenhárom hónap vizsgálati fogsággal letudta.²⁴⁴

A per egyértelműen konstrukciós per volt, amellyel a hatalom a magyar arisztokrácián, köztük „a legveszélyesebb izgatók közé” sorolt Teleki családon akart bosszút állni.²⁴⁵ A hatalom Blankával szemben, „az eszmetársainak elrettentő példaként”, teljes szigorral járt el. Még teljesebbel, mint azt a letartóztatása előtt a helytartóságot vezető Geringer báró javasolta, ekkor ugyanis arról volt szó, hogy „az egzaltált grófnőt” száműzik.²⁴⁶ Blankaék szervezkedése „komoly tényleges eredményt nem ért el, és nem is érhetett el”, arra viszont a szabadságharc után pár évvel a hadbíró nagyon jól emlékezett, hogy az eszmék milyen hatalmas erővel bírnak. Ezért „a szándékot, az eszméket és az eszmék terjesztését célzó tüntető eljárást akarták büntetni”.²⁴⁷ És itt jön a képbe a republikánus Jules Michelet, Ausztria „ádáz” ellensége, akit Emmához hasonlóan Blanka és Lövei is rajongással emlegettek: szavaiból merítettek erőt, neki gyűjtöttek anyagot, tőle remélték a szabadságharc történetének megírását. Bálványuk nevét a Vádirat tizennégyszer említi. Ezért Miskolczi szerint a Teleki Blanka-per „elsősorban Michelet eszméinek a pere”, Blanka és Klára pedig az általa képviselt eszméknek a mártírja.²⁴⁸

Emmát, aki 1854-ben a kufsteini várban raboskodó nővéréről prózában, versben, sőt egy mives metszettel is megemlékezett,²⁴⁹ évekig nem hagyta nyugodni az a kérdés, hogy vajon ő milyen szerepet játszott Blanka balsorsában. „Úgy látszik, a levelezésen kívül az én nagy bűnöm, hogy lefordítottam a *L'esprit public*-ot” – írta 1853. július 16-án, Ágost könyvére célozva.²⁵⁰ Később arra tippel, hogy az ő „rosszul értelmezett” levelei vezettek a nővére letartóztatásához, de azt sem tartja lehetetlennek, hogy Blankának „az a remek levele volt a szerencsétlenségének a kiindulópontja, amelyben ő senkit sem kímélve ismertette az országban uralkodó viszonyokat.”²⁵¹ Emma fejében meg se fordult, hogy nővére az ő

²⁴⁴ Az ítélet fordítását ld. Sáfrán (1963) 398-400. p.

²⁴⁵ Appel levele Geringerhez, a Helytartóság vezetőjéhez, Pest, 1851. ápr. 23. MOL. Absz. It. D 51 Elnöki iratok 1851

²⁴⁶ Geringer válasza báró Appelhez, Buda, 1851. ápr. 24. HHStAW IB 1851:5530

²⁴⁷ Miskolczi (2000) 157. p.

²⁴⁸ Uo. 158. p.

²⁴⁹ Mária Bianka. Ld. Antonina és... 2. köt. (1854) 94-100. p. Teleki M[ária Blanka] álma (vers) Uo. 103. p. (A metszetet ld. uo.)

²⁵⁰ Emma levele Michelet-hez, Párizs, 1853. júl. 16. MTAKK M. Irod. Lev. 4.r. 164.

²⁵¹ Levelei Dumesnilnek, 1856. aug. 5., dec. 1. BHVP PD Ms 1578. 292-294., 297-298. sz.

felelőtlenül postára adott küldeménye miatt került a hatalom látószögébe. Ominózus írására a Vádirat is utal, bizonyítékaul annak, hogy ő, Blanka és Klára „milyen elvetemült módon akarták a gyerekeket politikailag elrontani, eltölteni őket gyűlölettel Ausztria ellen és imádattal Kossuth iránt”.²⁵² Emma újabb felelőtlen tette: a fenti írását némi módosítással közreadja az első könyvében, amelyhez 1851. június 28-án ír előszót.²⁵³ Márpedig Blanka az év május 13-a óta vizsgálati fogságban van. Még szerencse, hogy a könyv nem került a hadbíró kezére!

Mindezek ellenére de Gérandóné „a szabadságát és az életét is” odaadná Blankáért. De „akkor mi történik azokkal a szerencsétlen angyalokkal, akik rám szorulnak? Ezért nem mentem eddig Magyarországra” – írja 1851. augusztus 22-én.²⁵⁴ Szerencsére, hiszen ha hazatér, őt is bebörtönzik. Lövei a büntetését letudva, 1856 júliusában kiszabadul. Ezt követően Emma, aki úgy látja, hogy a gyermekeit immár Miksára bízhatja, komolyan rászánja magát arra, hogy a betegeskedő Blanka büntetésének fennmaradó részét magára vállalja. Ekkor írja a párizsi barátainak: „Nem távozom tőletek gazdag emlékek nélkül, azért gyűjtöttem, hogy vehessek, és bár a pályafutásom holnap kerékbe török, az a vigaszom, hogy ameddig csak tudtam, tevékeny voltam, erőmet, életemet a közös ügyünknek áldoztam.”²⁵⁵ A Pestről remélt „kedvező válasz” azonban elmaradt, így Emma terve megghiúsult. Elkeseredése tovább fokozódott, amikor négy hónap múlva Blankát áthelyezték Laibachba (ma: Ljubljana, *a szerk.*) „Ausztria a halál fátylával akarja elfedni hatalmának minden szörnyetettét” – írja. Szerinte a nővérenek már csak azért is életben kell maradnia, hogy „ne vigye a sírba mindazt, amit látott és tapasztalt.”²⁵⁶ Blanka 1857 májusában, az általános amnesztia révén kiszabadul. Pestre visszatérve „nem lelé honját a hazában”, ezért a betegségei gyógyíttatása ürügyén útlevelet kér, és novemberben Münchenbe utazik. Ott látja viszont a hűgáékat, akik télire is vele maradnak. Erről és az 1859. évi drezdai találkozásukról, amelynek a nyolcvannégy éves Brunszvik Teréz is részese volt, Emmától tudunk.²⁵⁷

²⁵² Vádirat (1979) 73. p.

²⁵³ Magyarország 1848/49-ben. Ld. Antonina és... 1. (1851) 205-226. p.

²⁵⁴ Emma levele Dumesnilhez, Párizs, 1851. aug. 22. Ld. BHVP PD MS 1578. 279-280. sz.

²⁵⁵ Emma levele [Dumesnil?] úrnak, Nancy, 1856. aug. 5. Uo. 292-294. sz.

²⁵⁶ Emma levele Dumesnilnek, Párizs, 1856. dec. 1. Uo. 297-298. sz.

²⁵⁷ A viszontlátás Münchenben [1857] és a Látogatás Drezdában 1859-ben c. írásait ld. Antonina és ... 4. köt. (1887) 77-85., 93-103. p.

Blanka 1862 októberében Lövei Klárával vonaton a francia tengerpartra tartott, de Párizsban lekésték a csatlakozást, így Emmáék lakására mentek. „A grófnő repeső jókedvvel járta be nővére szobáit, melyekben a családi képek, régi ismert tárgyak... fiatalkorára emlékeztették”. Lövei szerint ez volt „kedélyének és egészségének végső fellobbanása”.²⁵⁸ Másnap már nem tudott felkelni. Halála (1862. október 23.) után két nappal a párizsi Montparnasse temetőben Irányi Dániel mondott felette búcsúztatót.

De Gérandóné és Michelet

Lövei Klára, Teleki Blanka utolsó napjainak krónikása írja: „Midőn Michelet, a híres francia író s a grófnőnek jó barátja a ravatalon megpillantá, fölkiáltott »Quelle force!« [Minő erély!]²⁵⁹ A „jó barátság” ugyan túlzás, ez a kitétel azonban arra utal, hogy ők ketten személyesen ismerték egymást. Ez bizonyára így is volt, hiszen Blanka 1840 végétől több mint másfél évet Párizsban töltött, s 1841 nyaráig a de Gérando házaspár is a francia fővárosban tartózkodott, úgyhogy volt alkalma arra, hogy a professzorral ismeretségbe kerüljön.

A Teleki nők írásai idézett leveleiből láthattuk, hogy mindketten mennyire rajongtak Michelet-ért. Kérdés: ő miként viszonyult hozzájuk?

Emma életrajzírója szerint az ő és a professzor kapcsolatának „szoros jellegét szépen illusztrálja” Michelet naplója; eszerint csak „1850. június 7. és 1852. május 23. között tizenhat ízben találkozott az özvegyvel, javarészt vacsorára hívta, néha együtt sétált vele, megemlékeztek Ágost halálának első évfordulójáról stb.”²⁶⁰

Kettejük kapcsolatát egészen új megvilágításba helyezi Miskolczi Ambrus többször idézett kötete, amely (a fűlszöveg szerint) Michelet „műhelyébe, otthonába és lelkivilágába egyaránt bevezet”. Témánk szempontjából elsősorban a könyv *A vonzás és taszítás dialektikája; Auguste de Gerando és Teleki Emma* című alfejezete érdekes.²⁶¹ Eszerint Michelet de Gérandóné iránt, aki 1850-től „az állandó magyar jelenlétet képviselte” a környezetében, „ellentmondásos érzelmekkel viseltetett,

²⁵⁸ Ld. Sáfrán (1979) 157. p.

²⁵⁹ Ld. Sáfrán (1979) 159. p.

²⁶⁰ Bajomi (1976) 920. p.

²⁶¹ Miskolczi (2000) 188-205. p.

szerette őt és félt is tőle”,²⁶² Emma viszont a professzort a haláláig bálványozta. Miskolczy szerint ők ketten „minden közös eszmei kötődésük ellenére két – egymástól társadalmi és emberi szenvedélyek által elválasztott – külön, bár egybefonódó világban éltek. Michelet egyszerre tisztelte és gyűlölte az arisztokráciát. Kiváló egyéneit példaként állította olvasói elé... Viszont gyűlölte az arisztokráciát mint uralkodó osztályt. Lehetőleg kerülte az arisztokraták társaságát. Arisztokraták nélküli arisztokrata-kultuszt művelt. Emma ezért is nyomasztotta.” Nála azonban „a társadalmi feszélyezettség érzése... olyan szorongással is társulhatott, amelynek forrása Emma lénye és magányossága” volt. Michelet „a magányt természetellenesnek tartotta”, a házasságon kívüli nőkben (főként az Emmához hasonló, férfiasan erős egyéniségekben) pedig mintha „veszélyt látott volna”.²⁶³

De Gérandonétól nem zárkozhatott el, hiszen ő mégiscsak a szeretett tanítványa özvegye és árváinak anyja volt. Antoninát és Attilát Michelet kifejezetten kedvelte. Emma és a gyermekei „az első emigráns nyarat” az ő normandiai házában töltötték. 1860-ban pedig együtt is nyaraltak a gyógyfürdőjéről híres normandiai Forges-ban.

A professzor és Emma képviselte „két külön világ” következő találkozási pontján a fiatalon elhunyt Ágostot találjuk, aki „kiemelt helyre került Michelet mitológiájában”: „Ő lett 'a szabadság vértanúja', az egyetlen, akit személyesen is ismert.”²⁶⁴ Ám az „ágyban párnák közt” motívum, vagyis az a tény, hogy de Gérando nem a csatamezőn, hanem a tüdőbaja következtében hunyt el, láthatóan zavarta. Ezért az emlékére tartott beszédében így fogalmazott: „Tudtuk mi azt, hogy nélkülözhetetlenebb volt itt, mint Magyarországon; a csataterén egy ember ugyan nem sokat tehet, de azt is tudtuk, hogy a dicsőség Magyarországon várta őt... Az utolsó események okozák halálát.”²⁶⁵

Michelet csúsztatása révén a sorai azt sugallják, hogy Ágost a harcmezőn esett el. Ennek a mítosznak a megtámogatásával Emma sietett a segítségére, ugyanis a férje élettörténetébe, amelyet a professzor kérése állított össze, beépített két olyan motívumot, amelyek nagyon kapóra jöttek Michelet-nek: hogy Ágost részt vett bizonyos „győri afférban”,²⁶⁶

²⁶² Uo. 201. p.

²⁶³ Uo. (2000) 201-202. p.

²⁶⁴ Miskolczy (2000) 190. p.

²⁶⁵ Uo. 189. p.

²⁶⁶ Amikor ti. 1849 augusztusának elején Klapka elfoglalta, majd ismét feladta a várost.

és hogy a vesztes csata végén a csapatzászlót az ellenség kezéből megmentette és elégette.²⁶⁷ De Gérandoné a gyermekeinek is megírta Ágost életét, amelyben szintén feltűnik a zászló-motívumot, itt azonban már fehéren-feketén azt írja, hogy apjuk „küzdött Győrnél és más helyeken”,²⁶⁸ holott ezt semmilyen forrás nem támasztja alá. „Auguste de Gerando hősi harcai és hősi halála mítosz. Pontosabban: Emma kegyes hazugsága és Michelet képzelőerejének szüleménye”. A professzor „a maga mítoszával elégtételt akart szolgáltatni tanítványának, aki valóban a szabadság mártírja volt” – írja Miskolczi.²⁶⁹ Michelet nagy mítoszeremtő volt. A „kegyes hazugság” azonban, amint annak a Brunsvik Terézzel való párizsi tartózkodása idején tanújelét adta, Emmától sem állt távol: a korából hat évet letagadott, és az „érdekeit, ha kellett, hazugság árán is érvényesítette.”²⁷⁰

Michelet megígérte Emmának, hogy a néhai férjéről a búcsúbeszédén túl majd „a könyvében” is megemlékezik. Ez a könyve lett *A francia forradalom története* című nagy összefoglalójának az 1853-ban közreadott második kötete, amelyben Ágostot még a filozófus báró nagybátyjánál is híresebbnek ítélte.²⁷¹

Mint említettük, 1851 tavaszán Michelet elhatározza, hogy hazánk „hősi asszonyairól” fog írni. Ehhez de Gérandonétól remél adatokat, aki menten akcióba is lendül. A tervet Brunsvik Teréz is örömmel üdvözlí, mondván: „Végre felismerik a nők értékét is a jellemnagyság, lelki nemesség, intelligencia, ügyesség tekintetében! Végre, végre! Vége a szakácsnők, mosónők és varrónők lealacsonyításának: a szegény bolondok évszázadokon át Isten adományainak a feléért görnyedeztek, mivel a női értelmet is elrabolták tőlük.”²⁷² Michelet-nél azonban szó sincs a fentiekről: ő a maga önző módján csak életrajzi vázlatokat akar, hogy azok közül kiválaszthassa a céljának és ízlésének megfelelőt, amelyből újabb mítoszt teremhet. A kívánságára indított magyarországi anyaggyűjtés Teleki Blanka és Lövei Klára letartóztatásakor abbamaradt. Ők ketten azonban hiába lettek „Michelet eszméinek a mártírjai”, és szolgáltatnak anyagot a saját példájukkal is a magyar nők helytállására,

²⁶⁷ Idézi Miskolczi (2000) 198. p.

²⁶⁸ Ld. Antonina és... I. köt. (1851) 66. p.

²⁶⁹ Miskolczi (2000) 198., 200. p.

²⁷⁰ Uo. 201. p.

²⁷¹ Michelet, Jules: Histoire de la Révolution française. Tome 7. Paris, (1853) 747. p.

²⁷² BrT Naplói 1851. ápr. 5-7.

mint magányos nők és a nőemancipáció szorgalmazói „a michelet-i nőkép negatív pólusára kerültek”.²⁷³ Az ő „nő-hierarchiájának csúcsára” a skót Maria Rosetti, a havasalföldi román író, Rosetti felesége került, aki állítólag 1848 őszén a kislányát keblére szorítva szabadította ki férjét a török fogságból. Történetét Michelet a veje, Dumesnil jóvoltából 1851. március 1-jén kapja kézhez, és tíz nap múlva kész is az isteni nemtöve varázsolt Rosettiné legendája, amelyet két év múlva meg is jelentet.²⁷⁴

Teleki Emma, aki nem érzékelte, hogy a professzor a nővérevel szemben ellenérzéseket táplál, már pár hónappal Blanka letartóztatása után eltervezte, hogy a Michelet-ből „áradó fényt” („mennyei mannát”) elküldi hozzá.²⁷⁵ Egy kis levélre gondolt, amire a professzor ígéretet tett, egy év múlva azonban kénytelen volt megsürgetni őt, mondván: most kínálkozik alkalom, hogy sorait a nővérehez eljuttassa. Mint írja: „Mi lehetne vigasztalóbb egy szegény rab számára, mint az Ön szavai, amelyek tele vannak fénnel; a börtönt semmi sem világíthatja meg jobban!”²⁷⁶ Michelet 1852 őszén keletkezett levelének fogalmazványa a hagyatékában maradt fenn. Első részének fordítását Miskolczy Ambrus a kihúzott (és zárójelben szereplő) részekkel együtt közli: „Ha valami szerencsés véletlennek köszönhetően e szavak eljutnak az (ön sötétjébe) komor börtönébe, mondja, azt asszonyom, hogy (ami önnek úgy tűnik) ez az éjszaka Európa fénye. Ezt (csak) mártíroktól jövő sugár élteti. Az idő halad. E borzalmas napfogyatkozásnak vége...” (A továbbiakban az író a maga Franciaország sorsa feletti szenvedését ecseteli.) „A javítások – Miskolczy megállapítása szerint – némileg árulkodóak. Valamiféle vonakodásról tanúskodhatnak, amellyel Michelet a vigaszt szavakba öntötte... Feszélyezhette, hogy könnyebb a szenvedésről szónokolni, mint szenvedni”.²⁷⁷

De Gérandoné, aki ebből láthatólag semmit nem vett észre, továbbra is folyamatosan tájékoztatta Michelet-t Blanka helyzetéről, lefordította neki a Kufsteinbe induló rab búcsúszavait,²⁷⁸ megajándékozta őt a nővérét ábrázoló metszettel, majd azzal a kis szobor önportréval is, amelynek eredetije a hírhedt pest börtönben (Újépület) készült. Blanka halálakor

²⁷³ Miskolczy (2000) 203. p.

²⁷⁴ Michelet, Jules: *Principautés danubiennes*: Madame Rosetti, 1848. Paris, 1853.

²⁷⁵ Emma levele Dumesnilnek, Párizs, 1851. aug. 22. BHVP PD MS 157. 279-280. sz.

²⁷⁶ Emma levele Michelet-nek, Clères, 1852. szept. 24. Uo. 282. sz. (Ford.: Dr. Sívő János)

²⁷⁷ Ld. Miskolczy (2000) 203. p.

²⁷⁸ Emma levelét 1853. júl. 16-án kelt levelét ld. MTAKK M. Irod. Lev. 4r. 164.

A román,²⁸³ az orosz és a lengyel legendával ellentétben Michelet a magyart nem írta meg. Talán azért „mert a politikai helyzet nem tette azt számára fontossá és szükségessé. Elmaradt ugyanis a nagy dráma: a cári Oroszország és a Nyugat nagy összecsapása, a krími háború ugyanis, amelyben Michelet a nyugati civilizáció és a keleti zsarnokság harcát látta, helyi konfliktus maradt” – írja Miskolczi. Szerinte az író „mégis érzett valami lelkiismeret-furdalást a magyar legenda tervének megghiúsulása miatt”, ezért 1855-ben, amikor megjelent a *Franciaország története* című összefoglalójának a hetedik (reformációval kapcsolatos) kötete, a magyarázó jegyzetek közé beiktatta az alábbi kezdetű passzust: „Magyarország koronája a hősök szent koronája, Európa palládiuma [védő szelleme, *a szerk.*]... E hős magyar nép. El fogjuk-e örökre napolni azt, amivel a történelem tartozik neki? ... A mi Degerandónk halott! Pótolhatatlan veszteség.”²⁸⁴ Utána két 1848-1849-ből való adoma következik. Ezek egyikét biztosan Emma juttatta el hozzá, mivel azt Brunszvik Teréznek a pákozdi csata után kelt naplóbejegyzéseiben is megtaláljuk: „Egy tizenöt éves fiút az utóbbi sorozáson túl kicsinek találtak, amikor ő könnyekre fakadt és azt mondta, vegyék csak be, a harcmezőn majd megnő”.²⁸⁵

Michelet, aki de Gérandonénak a szabadságharcunk megírásával kapcsolatos reményeit sem váltotta valóra, a magyar ügy képviseletét áthárította az egyik kedves tanítványára, Chassin-re. Charles Louis Chassin (1831-1901) első hazánkkal kapcsolatos munkája az 1855-ben, a *Revue de Paris* hasábjain folytatásokban közölt tanulmánya (*La légende hongroise: Jean Hunyadi*) volt, amely akkora sikert aratott, hogy könyv alakban kétszer is kiadták. Ebbe már a hazánk 1848 előtti történetét felvázoló eszmefuttatását (*La Hongrie son génie et sa mission*) is belefoglalta. Közben sok segítséget kapott Irányi Dánieltől, a de Gérando gyerekek tanítójától, és utóbb ők ketten együtt írták meg a magyar forradalom és szabadságharc két kötetes történetét, amely 1859-1860-ban, Párizsban jelent meg.²⁸⁶ A mű az emigráns magyarok körében ellentétes

²⁸³ A román legendában, amelyhez sajnos nem férünk hozzá, Michelet Teleki Emmának is válaszolt, aki 1851. június 8-án az emigráns Dumitru Bratianut „bepörölte nála” egy Irányi ellen írt cikke miatt. Ld. Miskolczi (2000) 204-205. p.

²⁸⁴ Uo. 130. p.

²⁸⁵ BrT Napló (1999) 130. p. 1848. okt. I.

²⁸⁶ Irányi és Chassin könyve magyarul 1989-ben, két kötetben, A magyar forradalom politikai története 1847-1849. címmel, Szoboszlai Margit fordításában jelent meg.

érzelmeiket keltett: Kossuth elragadtatással olvasta, Szemere Bertalan viszont ócsárolta és „hideg, szellemtelen műnek” tartotta.

De Gérandóné véleményét nem ismerjük, ami már csak a többszörös érintettsége miatt is sajnálatos. A könyvben ugyanis nemcsak Ágostra történnek utalások, hanem két ízben Blankára is. Neve „a magyar asszonyok hazafias odaadásáról” szóló, közel fél oldalas méltatásban Lövei Klaráéval együtt szerepel,²⁸⁷ Vasvári kapcsán pedig az alábbiakat olvashatjuk róla: „Egy nagyszerű és szent hölgy, Teleki Blanka grófnő, aki hazaszeretetéért nyolcévi várfogsággal fizetett, egyik birtokán tisztes sírt ásatott március tizenötödike hőseinek”.²⁸⁸ A könyv megjelenést (1859-1860) még Blanka is megérte. Jó lenne tudni, hogy mit szolt a fentiekhez. Lövei Klára ugyanis, akivel együtt próbálták elérni Vasvári holttestének kiadatását, határozottan azt állítja, hogy ez az akciójuk kudarcba fulladt.²⁸⁹

De mi lett a sorsa azoknak az 1848-1849 hőseivel és mártirjaival kapcsolatos anyagoknak, amelyeket Blankáék oly lelkesen továbbítottak Párizsba? Nem tudni. Ezeket Emma is csak részben hasznosította. Míg például a fent említett Perényi Zsigmondnak egy kisebb önálló írást szentelt,²⁹⁰ Vasváriról az *Erdély 1848 és 49-ben* című összeállításában a fellázított hegyi románok (mócok) kapcsán emlékezett meg, ám ott is csak lábjegyzetben, amit 1851-ben talán az óvatosság motivált.²⁹¹

Eközben Michelet mint „a természet krónikása” egymás után adta nyomdába a naturalizmus jegyében fogant esszéit. Ezek közül *A Madár* (L'oiseau, 1856) Teleki Blankához állhatott közel, aki a börtönben nevelt madarait rajzban is megörökítette, *A tenger* (La mer, 1861) pedig Lövei Klárára gyakorolt nagy hatást, és magyarul 1868-ban az ő fordításában jelent meg. *A Szerelem* (L'amour, 1858) és *A Nő* (La femme, 1861) című esszék viszont nagy botrányt keltettek, Michelet pedig (az *Ez a szerelem, a szerelem, a szerelem* című bohózat „jóvoltából”) kabaréhős lett.²⁹² Emma véleményét e téren sem ismerjük, annyi azonban biztosra vehető, hogy az író iránti elfogultságán ez sem változtatott.

²⁸⁷ Uo. 2. köt. 384. p.

²⁸⁸ Uo. 1. köt. 152. p.

²⁸⁹ Lövei Klára: Emlékezés Vasvári Pál halálára. Ld. Sáfrán (1963) 462-464. p.

²⁹⁰ Ld. Antonina és ... 3. köt. (1859) 8-10. p.

²⁹¹ Ld. Antonina és ... 1. köt. (1851) 269. p.

²⁹² Miskolczi (2000) 280-282. p.

Michelet-t azonban nemcsak a botránykeltő művei, hanem például az előadói stílusa miatt is bírálják. A Brüsszelben élő Jósika Miklós például, egy 1858. május 31-én kelt levelében a következőket írja: „Irányi – Gerandóné crinolinjának [abroncsos szoknyájának, *a szerk.*] árnyában – játssza a nagy embert, s most tudós felolvasásokat szándékozik ... tartani a nagy mester példájára, ki folytonosan öszül és handabandázik a maga parádéjára és fontos okok miatt”.²⁹³ A handabandázó mester Michelet volt, a Jósika által szintén megfricskázott Irányi Dániel pedig, aki Emmához hasonlóan a hívei közé tartozott, fontosnak látta, hogy a *Hazánk s a Külföld* című lap párizsi tudósítójaként egyebek mellett a párizsi Michelet-szalon összejöveteleiről is beszámoljon. „Íme felém siet egykori tanítványom, a nagyreményű De Gerando Attila, huszár öltözetben, ki kedves és bájos nővérével a társaság tapsai közt alkalmasint csárdást fog járni. A leány lelkes anyja mellett ül, a derék de Gerando Ágost özvegye mellett, ki hogy jó olvasmányt nyújtson gyermekeinek, maga irt s nyomtatott magyar könyveket Párizsban” – írja Irányi. Megemlíti azt is, hogy Attila milyen sokszínű társaság (Victor Hugó neje, továbbá művészek, írók, újságírók, politikusok stb.) előtt „ropta a magyart”.²⁹⁴

Országos Széchényi Könyvtár

²⁹³ Jósika Miklós: „Idegen, de szabad hazában” (Vál., jegyz.: Deák Ágnes, Gerhát Ágnes stb. Összeáll., bevez.: Kokas Károly, Szajbély Mihály.) Bp. 1988, 246-247. p.

²⁹⁴ Irányi Dániel Politikai és irodalmi termek Párisban (*Hazánk s a Külföld* 1865. júl. 2.) c. tudósításából idézi: Bajomi (1976) 925. p.

ÚJRA ITTHON. AZ UTOLSÓ ÉVTIZEDEK

De Gérandóné és a gyermekei, akik évekig csak Franciaországban utazgattak, 1857-1858 telét Münchenben Blanka mellett töltötték, és őt 1859-ben Drezdába is meglátogatták. 1862 nyarán Londonba utaztak, hogy a világkiállítást láthassák. A következő esztendőben Itáliában (Róma, Nápoly) voltak, ahol egyebek mellett a római rokonokkal (Barberi család) is találkoztak.

Első ízben 1866 nyarán jártak itthon, ősszel azonban visszatértek Párizsba. Ezt követően Emma levelet kapott Pestről, Rapos Józseftől, a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület elnökétől, aki adatokat remélt Brunsvík Teréz készülő életrajzához az ő „írományaiból és sok kötetre rúgó naplóból”, amelyekről úgy tudta, hogy Párizsban vannak. Kérése teljesítése elől de Gérandóné az 1867. február 7-én kelt válaszában azzal tért ki, hogy a naplók egybe vannak szöve „családi viszonyokkal”. Ugyanakkor ígéretet tett arra, hogy a nagynénje „teljes életrajzát a nevezett irathagyaték nyomán, mihelyt lehet, megírni el nem mulasztandja”.²⁹⁵ Támogatta viszont Rapos József *Brunswick Teréz grófhölgynek, a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve* című, 1868-ban kiadott könyvének megjelenését, amelyből öt példányt vásárolt. Az óvodai egyesületet pedig megajándékozta annak a Terézt ábrázoló Barabás Miklós által festett és Terézt ábrázoló képnek a fotójával²⁹⁶ amelyet Stackelberg Minona őrzött, a nagynénje életrajzának megírásával azonban adós maradt.

Két évvel a kiegyezés után, vagyis 1869-ben Emma hazatelepült. Az első években a testvére családjánál, Kendilónán lakott. Miksát az első felesége, az angol Jerry már 1850 táján elhagyta, ő pedig időközben ismét megnősült. A főúri családok körében évtizedek múltán is szájról-szájra járt Miksa az esete, aki egy „szépséges kis libapásztorlányt vett feleségül,

²⁹⁵ Rapos József: *Brunswick Teréz grófhölgynek, a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve*; vagyis a köz-alapnevelés-ügy multja és jelene hazánkban. Pest, 1868. 34. p.

²⁹⁶ Uo. 76. p.

miután kiműveltette.²⁹⁷ Ő volt Tatár Mária. Házasságukból egy fiú (László Gyula) és négy leány (Irén, Izabella, Blanka és Emma) született. Az ő nevelőnőjük 1863-ban Karacs Teréz, majd 1865-től Lövei Klára lett.

Miksa gróf a családjával „szerény elvonultságban” élt az általa igazgatott kendilónai birtokán, ahol a szegényeket és betegeket ugyanúgy istápolta, amint azt gyermekként az apjától látta. A már ifjúkorában is apátiára hajló gróf azonban a családi boldogsága közepette sem tudta feledni az „első házasságában elvesztett örömtelen életét”, és a lelki bajok, testiekkel párosulva, „sietteték a vég perceit”. Hatvanéves korában, 1872-ben hunyt el.²⁹⁸

Emma, aki Antoninát és Attilát nem kis áldozat árán nevelte fel, a fia feleségeinek kiválasztására is bizonyára befolyást gyakorolt. Első menyee, a párizsi Lucy Cogniet, a de Gérando testvérek festőművész rajztanárának volt a lánya. A fiatal pár Kendilónára érkezéséről Lövei 1870 utolsó napján adott hírt,²⁹⁹ ám ez a frigy hamar zátonyra futott.

Emma 1870-ben és 1871-ben görög földön járt. Ezt követően készült el a *Görögországi levelei és a régi Attikának hiteles kútfők utáni leírása* című új könyve, amely 1873-ban Pesten jelent meg. Ekkor már Antonina is a magyar fővárosban élt: a Nőegylet intézeteiben tevékenykedett, majd magántanfolyamot indított. Az anyja által fenntartott pesti szalonjukat számos híresség (Jókai Mór, Liszt Ferenc stb.) látogatta.

1874. február 9-én meghalt de Gérandoné „szellemi atyja, a forrón szeretett és csodált Michelet”, aki miatt így siránkozott: „Úgy érzem, hogy Franciaország és a világ üres lett”.³⁰⁰ Nagy barátjukról a magyar sajtóban mindkét gyermeke megnyilatkozott.³⁰¹

Ez idő tájt költözött Emma a pálfalvi kúriára, ahol a néhai apja példáját követve a vidék jötevője lett. Pálfalván és Hosszúfalván is iskolát

²⁹⁷ Az egyetlen fiuk, Teleki László Gyula és Wesselényi Ilona családjáról („a falun lakó szép Telekiékről”) Lázár Mária grófnő visszaemlékezéseiben olvashatjuk: „Ez az érdekes család rendkívüli művészi hajlammal bírt, emberkerülők, különcök is voltak. Éva később komolyan festett, nagyszerű portrékat. Ádi gyönyörűen zongorázott, Mária, a kisebbik nővér szobrász lett”. A szerző Jó volt élni c. könyvéből idézi: Álló- és mozgóképek. Vázlat az erdélyi főnemességről. (Összeáll., szerk.: Kovács Kiss Gyöngy) Kolozsvár, 2003. 235-236. p.

²⁹⁸ Lövei Klára Gróf Teleki Miksa (Máramaros, 1972. 34. sz.) c. cikkét ld. Sáfrán (1963) 477-481. p.

²⁹⁹ Lövei híradását a Máramaros 1871. 6. sz. nyomán ld. uo. 475-476. p.

³⁰⁰ Idézi Bajomi (1976) 927. p.

³⁰¹ De Gérando Attila: Michelet. A Hon 1874. febr. 20. 42. sz.; De Gerando Antonina: Michelet-ről. Fővárosi Lapok 1874. febr. 22. 43. sz. 186-187. p.

alapított. Túl ezen „mértékletességi egyesületet alakított ki a falusi emberek közt, kik esküvel fogadták, hogy vissza nem fognak élni szeszes italokkal”. Ígérete szerint a hat évig alkoholmentes tagoknak „falra vetítésekkkel” magyaráz hasznos tudnivalókat.³⁰² Nem hagyta abba az írást sem: 1885-ben a *Nemzeti katekizmus* című füzeté,³⁰³ 1887-ben pedig az *Antonina és Attila könyve sorozat* kimaradt, 4. darabja készült el. Ez utóbbi Párizsban jelent meg, ahová még ő maga is el-elutazott. Az 1888. évi látogatása kapcsán Justh Zsigmond azt írta róla, hogy „olyan, mint volt, mint egy két lábon járó múmia (une momie ambulante).”³⁰⁴

Attila, akinek a második felesége az unokahúga, Teleki Irén (1859-1937) lett, Pesten bölcsészdoktori címet szerzett. Értekezése, amelynek egyik fő forrása a nagyapa, Teleki Imre *Kövár Utópia* című kézírata volt, 1875-ben *Kövár Vidéke 1874-ben* címmel nyomtatásban is megjelent. Főként a földrajzzal foglalkozott. Megírta a *Két hét a Székelyföldön (1880) és a Velence 12 képből (1891)* című könyveit, magyarra fordította a francia történész Mignet (1796-1884) Benjamin Franklinról szóló életrajzát, s közben magyar és francia szaklapnak volt a munkatársa. 1888-ban megszületett a fiuk, Félix, Emma egyetlen unokája.³⁰⁵

Antonina hajadon maradt. A haza javát szolgálni nevelés útján – volt élete célja. 1880-tól negyedszázadon át a kolozsvári felsőbb leányiskola igazgatónőjeként tevékenykedett. Több tankönyvet, francia nyelvkönyvet, neveléstant, háztartástant írt és számos magyar és francia nevelésügyi cikke jelent meg hazai és francia szaklapokban. Ő ültette át franciára *A köszívű ember fiait*, s közben a család francia barátainak a műveiből is többet lefordított. Ez irányú legfőbb vállalkozása volt Michelet *A francia forradalom története* című művének lefordítása, amely 1885 és 1891 között Kolozsvárott jelent meg.

³⁰² A kolozsvári Teleki Blanka Kör 1901. évi évkönyve nyomán idézi Bajomi (1976) 929. p.

³⁰³ Alcíme: „Francia után a magyar viszonyokhoz alkalmazá”. A 72 oldalas füzet francia eredetijét Emma a történelemtanár Sámi László (1817-1881) hagyatékából kapta meg, és „teljesen magyarrá gyúrta” Ld. Bajomi (1976) 941. p.

³⁰⁴ Idézi Bajomi (1976) 929. p.

³⁰⁵ De Gérando Félix (1888-1945) itthon és Párizsban tanult. Az I. világháborúban önkéntes a francia vezérkarnál. A trianoni tárgyalásokon közvetít a franciák és a magyar küldöttség között. Utóbb az újságírói és a diplomáciai pályán működött. Gazdasági, politikai könyvei jelentek meg. A II. világháború idején Franciaországban részt vett az ellenállásban, és az ország déli részén Teleki Pállal menekült tábort szerveztek magyar zsidóknak. Négy gyermeke Franciaországban, egy unokája családostól Pesten, a többi unoka és dédunoka szintén francia földön él.

A nyolcvankét éves Emmát 1891-ben szélütés érte, s ennek következtében a jobb oldala lebénult, mire Antonina egy évre az igazgatónői állását is felfüggesztette, hogy vele lehessen. Ekkor írta meg a *Gróf Teleki Blanka élete* című, 1892-ben megjelent füzetét, amelynek összeállításában anyja is bizonyára segítette. De Gérandóné nem kis erőfeszítés árán megtanult írni bal kézzel, és még a halála (1893. április 30.) előtti napon is egy Kossuth-levél másolásával foglalatoskodott...

Attila négy évvel később hunyt el. Antonina, aki öt tizennégy évvel élte túl, a néhai anyjuk kilencvenedik születésnapjának évében (1899) két kiadványt állított össze: egy válogatást az *Antonina és Attila könyve* első három kötetéből (ez lett a sorozat hetedik darabja), és külön füzetben közreadta azt a hosszúfalvi iskola részére készült példázatgyűjteményt, amely először az *Antonina és Attila könyve* 2. kötetében látott napvilágot.

A közel nyolcvannégy évet élt de Gérandóné Teleki Emma mozgalmas és megpróbáltatásokkal teli földi pályafutását végigkísérve láthattuk, hogy mint gyermek, testvér, feleség és anya becsülettel helytállt. Ápolta a szüleit, minden tőle telhető módon támogatta a beteges férjét, az előzvegyülése után pedig a hazától távol egyedül felnevelte a gyermekeit, miközben az emigrációs éveire Blanka balsorsának árnya is rávetült. Hazaszeretetének szintén számos tanújelét adta, miközben a hírünket külföldön nagyban öregbítette. És az erejéből arra is futotta, hogy az írói talentumait megcsillogtassa.

Mindezek alapján megállapíthatjuk: Teleki Emma, a „férfias lelkületű” Veér Juditnak, a „nagy” Teleki Mihály feleségének a kései utódja és a szintén kemény karakterű Brunszvikné Seeberg Annának az unokája, a tettei és helytállása révén valóban méltó az utókor figyelmére – figyelmünkre.

EMMA, A TÖKÉLETES?

Miközben De Gérandonét az életműve révén elismerés illeti, a személyiségét, illetve a 'tökéletes' voltát illetően azonban, amelyet főként a párizsi eszmetársai hangoztatnak („új idők szent asszonya”;¹ eszményi nő”;² „a mi emelkedett vonzó szellemünk”³ „az emberiség egyik legszebb, legtökéletesebb típusa”⁴ stb.) fenntartásaink vannak.

Gyermekekoráról és neveltetéséről szólva láthattuk, hogy Teleki Imre kedvenc gyermeke (olykor fanatizmusba hajlóan) akaratos, „túlságos” és szenvedélyes volt. E jellemvonásaihoz idővel a kevélység, az önzés, a szeszélyesség stb. is társult, s ezek miatt a számos talentummal megáldott lány valóban „nehezen kezelhető, akaratos teremtés” volt.⁵ Brunszvik Teréz a drezdai, s főként a párizsi együttlétük során ilyennek ismeri meg a harmincadik évébe lépő Emmát, aki ekkor döbben rá, hogy pártában is maradhat, ezért pánikba esik, és még elviselhetetlenebb lesz. A de Gérando Ágosttal való szerelmi házasságuk megkötése után azonban megnyugszik és lehiggad, majd pedig a férje oldalán igyekszik bepótolni mindazt, amit addig az önnevelés terén elmulasztott.

Elhhez az ösztönzést Michelet-től kapja, aki – Emma leírása szerint – „antik jelleménél fogva életmódjával igazolja nagy erkölcsi tanait, melyekben spártai férfiasságra szólítja fel az ifjúságot, mint a szabadság leghatásosabb eszközére. Mi rontja a nemzeteket leginkább? Mi erősíti a zsarnokait? A vagyon vágya, az erkölcsi lágyság. Michelet hőssé akar tenni mindenkit”.⁶ Ő és Ágost pedig nem állnak ellen, hanem elkezdnek munkálkodni a professzor által favorizált erények elsajátítása érdekében.

A tökéletesség (teljesség) iránti vágyat Isten az ember szívébe plántálta. A tökéletesség kánonját a keresztények számára a mindvégig az

¹ Idézi Miskolczi (2000) 202. p. 988. lj.

² Sebestyénné (1894) 9. p.

³ Dumesnil részvétnyilvánító soraiból magyarul idézi Sebestyénné (1894) 23-24. p.

⁴ E. Quinet özvegyének leveléből magyarul idézi Sebestyénné Uo. 24-25. p.

⁵ Rubin (1977) 726. p.

⁶ Idézi Bajomi (1975) 919-920. p. Ld. Antonina és... 2. köt. (1854)

Atya megdicsőítésén fáradozó, „szelid és alázatos szívű” Jézus jeleníti meg, aki az ellenségszeretet kapcsán mondja a tanítványainak: „Ti olyan tökéletesek legyetek tehát, mint mennyei Atyátok”, aki „napját felkelt rosszakra és jókra egyaránt...”⁷ Erre utalva írja Pilinszky, hogy „a tökéletességre való meghívás lényege szerint az alázatra való meghívás”, amely „a szeretetnek minden ítélezéstől mentes gyakorlatát jelenti.”⁸

Teljesen más tartalmú és célzatú tökéletességet szorgalmaznak azok a világi eszméáramlatok (felvilágosodás, neohumanizmus), amelyek Michelet, s rajta keresztül a de Gérando házaspár nézeteit befolyásolták. A professzor a tökéletességet (legalább is Emma idézett szavai szerint) az antik életeszmény, s azon belül elsősorban a spártai hősiesség fogalmával kapcsolta egybe. És a tökéletességet szerinte (ugyanúgy, mint a nevelés mindenhatóságát hangoztató felvilágosodás hívei szerint) az ember egyedül is képes megközelíteni.

Nem tudjuk, hogy Emma és Ágost miként munkálkodtak a maguk tökéletesítésén. Talán ismerték és használták a felvilágosodás nagy moralistája, Benjamin Franklin által kidolgozott „önnevelést segítő erkölcsi táblázatot”, amellyel Széchenyi Istvánhoz hasonlóan Brunszvik Teréz is próbát tett.⁹ Őt azonban a kudarcai rádöbentették „a felülről”, vagyis az eszményekből kiinduló lelkiség zsákutcás voltára. Rájött, hogy „minden lépés, amely jobbá válásunkhoz, szellemi fejlődésünkhöz vezet, Isten kezében van”.¹⁰ És hogy „a jót, a nagyot tenni könnyű, de minden hibától, bűntől és rossz cselekedettől mentesnek lenni, végtelenül nehéz, s ehhez az ember egyedül kevés; ehhez az égből kell, hogy jöjjön erő”.¹¹ Teréz megértette azt is, hogy Jézus „nem a tökéletesség lajtorjáját állította elénk, amelyen fokról fokra feljebb jutunk, hogy végül Istent birtokoljuk, hanem olyan utat, amely az alázat mélységeibe visz le.”¹²

Ilyen felismerésekre Emma, akinek a hitetlensége Terézt annyira

⁷ Máté 5, 44-48.

⁸ Pilinszky János: Tökéletesség és alázat. Új Ember, 1968. júl. 28.

⁹ A táblázatot némi módosítással ld. BrT Napló (1938) 432-433. p. 1812. júl. 5-12. Eszerint a táblázat a hét napjainak megfelelően hét oszlopból áll, a sorai pedig az elsajátítandó erényeket (rendszeret, bátorság, tisztaság, önuralom, mértékletesség stb.) jelölik, a táblázat használója pedig bejelölhette, hogy aznap mely erények gyakorlásában jeleskedett.

¹⁰ BrT EML 69. p.

¹¹ BrT Napló (1938) 1809. aug.-szept.

¹² Grün, Anselm – Dufner, Meinrad: Alulról induló lelkiség (Pannonhalma, 1998) 8. p. (Bencés lelkiségi füzetek 20.)

ledöbbsentette, nem juthatott, ezért ő Ágosthoz hasonlóan elsősorban az akaratát mozgósítja a tökéletesedése érdekében. Ám a saját erőből elért rész-, illetve látszateredmények csak fokozzák az ember gögjét, aki „az önmagáról kialakított eszménykép fenntartása érdekében gyakran elfojtja a saját hibáit, és másokra vetíti ki, akiket szid, és akik miatt háborog.”¹³

Mindezeket Teréz az unokahúgánál akkor észleli először, amikor 1845-ben, Párizsból jövet öt hónapot a közelében töltenek. Ekkor állapítja meg, hogy unokahúga „a társaságban annyira merev, hideg, érzéketlen”, és hogy „a mérce mindig a keze ügyében van, és bírál”.¹⁴ Másutt pedig: „Emma és Ágost befelé élnek, teremtenek, alkotnak, ez élet és közös! Másokkal szemben azonban hidegek, gögösek... Nincs gyakorlati érzékük, mindenütt légvárakat és eszme-romokat látnak. A szívük nem jó, ha mégoly szeretetreméltók is, tele nagyszerű jó tulajdonságokkal.”¹⁵ Később Teréz azon sajnálkozik, hogy Emmáék őt és Blankát úgy kezelik, mintha nem lennének. „Az ütés azonban mégis eltalál bennünket” – írja.¹⁶ Másnap hozzáteszi: „A testi ember nem fogja fel Istent, nem érti meg az Igéjét, a kegyelemnek meg kell világítania a szívet és az értelmet. Jaj annak, aki kitér e megvilágosodás elől. Emma, a 'Hochmuth' (gög) nem 'hoher Muth' (nagy bátorság)[!] Így keresztezik egymást a gondolatok és az érzések, és az én könnyeim bőségesen folynak. Az elvakultság és a makacsság határtalan!”¹⁷

A férje halála után de Gérandoné az emigrációban folytatja a maga tökéletesítését. Méltó akar lenni Michelet-ék barátságára. Ágost emléke szintén kötelezi. De kötelezik őt a gyermekei is, akiket spártai szigorral nevel, hiszen hogyan beszélhetne nekik hotelesen a mértékletességről, önfegyelemről, hősiességről, ha jó példával nem járna elől. Mindez nagyon is érthető, Emma azonban e téren is „túlságos”-nak bizonyul. És ő, aki előtte Michelet-vel közösen megalkotta a férje hősi halálával kapcsolatos legendát, fokról-fokra kialakítja a maga image-ját (mítoszát) is, amely mögé mintegy elrejtőzik. (Ez a de Gérandoné köszön vissza aztán az eszmetársai idézett soraiból.) A hibái azonban megmaradtak (megtérésről nála nem tudunk), ám ő azokat is igyekszik pozitívumként feltüntetni. Az „olvasatában” így lesz például a gögből igényesség. Emma

¹³ Uo.

¹⁴ BrT Naplói 1845. márc. 29.

¹⁵ Uo. 1845. jún. 23.

¹⁶ Uo. 1846. dec. 19.

¹⁷ Uo. 1846. dec. 20.

ugyanis csak olyan emberekkel érintkezik és enged a szalonjába, illetve a gyermekei közelébe, akiket magukhoz méltónak, vagyis tökéletesnek tart, míg másokat lekezel. Ennek a jele, amit Blankának ír Párizsból: „...itt van egy seregnyi erdélyi is, akik már érdeklődtek utánam, de Isten óvjon tőlük; úgy örülök, ha a kicsinyek némes ábrázattal találkoznak, de az ellenkezőjétől nagyon félek.”¹⁸

Emmáék 1860-ban egy fürdőhelyen a Michelet házaspárral együtt üdülnek. De Gérandóné pedig ott is arra kapacitálja a professzort, hogy a gyermekeivel foglalkozzon, és észre se veszi, hogy őt a rámenősségével mennyire „kizsigereli”. Ez Michelet találó kifejezése, akit a „tökéletes” tanítványa arra kényszerít, hogy nyaralás közben is a „tökéletes” példaképet alakítsa. Ekkor kerül naplójába az alábbi megjegyzést: „Az üdülés nagyon fárasztó nekem, éppen barátnénk kiválósága miatt, [aki] csodálatos, elviselhetetlen”.¹⁹

Nem az a baj, hogy de Gérandónénak is voltak hibái és gyöngeségei (ezek őt emberibbé teszik), hanem az ezek mindenáron való elfedését célzó szerepjátéka, amellyel, mint láthattuk, igazán Michelet-t sem tudta megtéveszteni.

Teleki Emma tehát minden jel szerint nagyon is esendő, hús-vér ember volt, „sárból, napsugárból összegyúrva”,²⁰ aki az övéi és a haza iránti odaadásával példát mutat, a hibái és tévedései által pedig mindnyájunkat figyelmeztet.

Országos Széchényi Könyvtár

¹⁸ Emma levele Blankához, Párizs, 1851. márc. 23. MOL Absz. ir. D ?

¹⁹ Ld. Bajomi: i.m. 922. p.

²⁰ Madách Imre: A ember tragédiája. 15. szín. (Lucifer: „Miért is kezdtem emberrel nagyot, / Ki sárból, napsugárból összegyúrva / Tudásra törpe, és vakságra nagy. –”)

Rövidítések

- Antonina és...** = De Gérando Ágostné: Antonina és Attila könyve. 1-7.
- BHVP PD Ms 1578** = Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, Papiers A. Dumesnil (Párizs Városának Történeti Könyvtára), Alfred Dumesnil iratai
- BrT EML** = Brunszvik Teréz: Fél század életemből. (Emlékiratok) Ford.: Petrich B.) Czeke M. – H. Révész M.: Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza. Bp. 1926. 39-108.
- BrT KN** = Brunszvik Teréz kiadatlan naplói (1814-1840). (Lelőhelyük: FSZEK B 0910/55/1-9.)
- BrT Napló (1938)** = Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. (Szerk., bevez.: Czeke M.) 1. köt. (1808-1813) Bp. 1938.
- BrT Napló (1999)** = Brunszvik Teréz: „Magyarország, Veled az Isten!” – naplófeljegyzései 1848-1849. (S.a.r., bevez., jegyz.: Hornyák M.) Bp. 1999.
- BrT Naplói** = Brunszvik Teréz kiadás alatt álló naplói (1840-1855)
- FSZEK** = Fővárosi Szabó Ervin
- HHStAW IB** = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, K.K. Ministerium des Äussere, Informationsbüro
- HL** = Hadtörténeti Levéltár
- HL Absz. ir.** = HL Abszolutizmus kori iratok
- MOL** = Magyar Országos Levéltár
- MOL Absz. lt.** = MOL Abszolutizmus kori levéltár
- MOL Mf** = MOL Mikrofilmtára
- MTAKK** = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára
- OSZKK** = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
- RÁLK TCSHL** = Román Állami Levéltár, Kolozsvár (Arhivele Statului, Cluj-Napoca), A Teleki család hosszúfalvi Levéltára
- StOAT (ČR) DcsL** = Státní oblastní Archiv v Třeboni (Česká Republika) (Területi Állami Levéltár, Třebon, Cseh Köztársaság), Deym család levéltára
- Vádirat (1979)** = Sáfrán Györgyi [szerk.]: Teleki Blanka és köre. (Vál., s.a.r., előszó, jegyz.: –) Bukarest, 1979.

Teleki Emma művei

[Úti levél. Hosszúfalva, 1848. jan. 13.] Életképek 1848/I. félév 147-148. p.
(Névtelenül jelent meg.)

Antonina és Attila könyve. Írta: Anyjok.

1. köt. Párizs, 1851.

2. köt. Párizs, 1854.

3. köt. Párizs, 1859.

4. köt. Párizs, 1887.

5. köt. Párizs, 1866.

6. köt. 1867-diki világtárlat. 1-2. Párizs, 1868-1869.

7. köt. (Vál., kiad.: de Gérando Antonina) Bp. 1899.

Hedvig és Andor utazása Rómában. Párizs, 1866. (Az Antonina és Attila 5. kötete, amely e cím alatt is megjelent.)

Görögországi levelei és a régi Attikának hiteles kútfők utáni leírása. Pest, 1873.

Nemzeti katekizmus 1884. A magyar nép és a fiatalság számára. (Francia után a magyar viszonyokhoz alkalmazá - -.) Kolozsvár, 1885.

Hasznos mondatok gyűjteménye (a hosszúfalvi iskola számára) Bp. 1899. (A Teleki Blanka kör kiadványa)²¹

Források és irodalom

Bajomi Lázár Endre: Szerelem, kard és toll. Új Tükör 17(1980) dec.21. 36-37. p.

Bajomi Lázár Endre: Teleki Emma életéről és művéről. Irodalomtörténet 1976. 4. sz. 910-941. p. (Ügyanezt ld. uő: Arpadine. Kalandozások a magyar-francia kapcsolatok múltjában. Bp. 1980. 96-149. p.)

Borbíró Fanni: A magyar emigráció egyik otthona: rue de Vaugirard 37. Teleki Emma élete és tevékenysége Párizsban. (Szakdolgozat, ELTE BTK) Bp. 2000. 94 old.

²¹ E kiadvány, amely a nagyobb pesti könyvtárakból hiányzik, azonos lehet de Gérandonénak A hosszúfalvi iskola számára írt példázatok c. összeállításával, amely az Antonina és Attila könyve 2. kötetének 33. oldalán kezdődik.

- Brunszvik Teréz: Felsőszázad életéből. Emlékiratai (Ford.: Petrich Béla) In: Czeke Marianne – H. Révész Margit: Gróf Brunszvik Teréz élet és jellemrajza. Bp. 1926. 39-108. p.
- Brunszvik Teréz: „Magyarország, Veled az Isten!” — naplófeljegyzései 1848-1849. (S.a.rend., bevez., jegyz.: Hornyák Mária) Bp. 1999.
- Czeke Marianne: Gróf Brunszvik Teréz ősei és oldalági rokonsága. Bp., 1935.
- Czeke Marianne: Korompai gróf Brunszvik Teréz élete 1775-1814 közt. In Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. (Szerk., bevez.: —) I. köt. Bp. 1938. XXXI-CCCCX. p.
- Czeke Marianne [szerk.]: Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. (Szerk., bevez.: —) I. köt. Bp. 1938.
- Czeke Marianne – H. Révész Margit: Gróf Brunszvik Teréz élet és jellemrajza. Emlékiratai. Bp. 1926.
- De Gerando Antonina: Gr[óf] Teleki Blanka élete. Bp. 1892.
- Fábri Anna: Magyar gyermekkönyvek – Párizsban. In uő: „A szép tiltott táj felé” A magyar írók története két századforduló között (1795-1905). Bp. 1996. 125-127. p.
- Fodor István: Michelet et la Hongrie. Europe. 51(1973) nov.-dec. 184-203. p.
- Fodor István: Michelet et ses amis hongrois. Nouvelles Études Hongroises 1975. 189-196. p.
- Gyulay Lajos: Napló (1820-1848) (Vál., bevez., jegyz.: Csetri Elek) Kolozsvár. 2004.
- Hornyák Mária: Brunszvik Teréz „szellemi gyermeke”: Teleki Blanka (1806-1862). Martonvásár, 2001. (Örláng füzetek 4.)
- Hornyák Mária: De Gérando Ágostné Teleki Emma (1809-1893). Örláng 14 (2009) 1-4, sz. 5-7. p.
- Hornyák Mária: „Ó nő! épülj remek csemete!” Teleki Imre gróf neveltetése a 18. század végén. Neveléstörténet 3(2006) 3-4. sz. 5-23. p. [Teleki Emma apjáról]
- Hornyák Mária: De Gerando Ágost emlékköve Drezdában. Új Tükör 1981. nov. 15. 10. p.
- Hornyák Mária: Karolina, a „huncut grófnő”. Ld. uő: Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár. Bp. 1993. 52-59. p. [Teleki Emma anyjáról]
- Hornyák Mária: Teleki Blanka szatmárpálfalvi „műhelye” (1849-1851) In: Szatmáriak a szabadságharcban. (Szerk.: Kónya László) Szatmárnémeti, 1999.
- Hornyák Mária [szerk.]: Brunszvik Teréz, Teleki Blanka és De Gérandoné Teleki Emma Kossuth Lajosról. (Összeáll., bevez., jegyz.: Hornyák Mária) Martonvásár, 2002. (Örláng füzetek 7.)
- Hornyák Mária [szerk.]: A francia-magyar kapcsolatok történetének fényes láncszeme: de Gérando Ágost 1819-1849. (Bevez., vál., szerk.: —) Martonvásár, 1999. (Örláng füzetek 2.)

- Kazinczy Ferenc: A Teleki-ház. In Erdélyi levelek. 2. (Toldalék) (Kolozsvár, 1944) 162-177. p.
- Márki Sándor: De Gerando Ágostné. Kolozsvár, 1893. máj. 4. 101.sz.
- Miskolczy Ambrus: A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar-román párbeszéd a 19. század derekán. Bp. 2000.
- Nagy Iván: Magyarország családai. 11. köt. (1865) 78-100. p. (Telekiek)
- P. Szathmáry Károly: Gróf Teleki Blanka életrajza. (Lövei Klára jegyzetei nyomán). Bp. 1886.
- Putnam, Mary Lowell: Auguste de Gerando. In: The Christian Examiner and Religious Miscellany 23(1855) no.1.(jan.) 1-41., no.2. (márc.) 165-194., no.3. (máj.) 402-441. p.
- Rubin Péter: Francia barátunk: Auguste de Gerando (1819-1849) Bp. 1982.
- Rubin Péter: Teleki Emma és Auguste de Gerando házassága kapcsán. Irodalomtörténet 1977. 3. sz. 725-729.p.
- Sáfrán Görgyi [szerk.]: Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lövei Klára. (Vál., s.a.rend., előszó, jegyz.: –) Bp. 1963.
- Sáfrán Görgyi [szerk.]: Teleki Blanka és köre. (Vál., s.a.rend., előszó, jegyz.: –) Bukarest, 1979.
- Sebestyén Stetina Ilona: De Gerando Ágostné, szül. Teleki Emma. Nemzeti Nőnevelés 21(1894) 1. füz. 9-25. p.
- Szász Károly: Gr. Széki Teleki Familia Chronikája („Teleki Imre s.k. másolata, Kolosvár, ápr. 1839” [Toldalékok 1840-1843] MOL Könyvtára T 38
- Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. 2. köt. (Bp. 1893). 741-743. hasáb (De Gérandók); 13. köt. (Bp. 1909) 1396-1433. hasáb (Telekiek)
- Teleki Sándor: Nagybátyám újévi ajándéka. – emlékezései. (S.a.r.: Görög Livia. Bp. 1958. 45-48. p.
- Tóth Lőrinc: A Telekiek. 1-2. Hazánk 1(1858) 123-134., 350-357.p.
- Várady Imre: Erdélyi utazók Olaszországban. Olasz Szemle 1942. 1.sz. 76-90. p.

Megjegyzés: A fenti jegyzékben csupán néhány kéziratot forrás szerepel. A budapesti, bécsi, csehországi, kolozsvári közgyűjteményekben talált többi kiadatlan forrásra, amelyek zöme levél, a lábjegyzetben (a lelőhely feltüntetésével) utalunk.

A Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány eddig megjelent Őrláng füzetei:

HORNYÁK Mária: „A Mindenem, a Boldogságom...” Ludwig van Beethoven és a martonvásári Brunszvik Jozefin grófnő szerelméről. Martonvásár, 1996. 16 p. (1. sz.)

HORNYÁK Mária: A francia-magyar kapcsolatok történetének fényes láncszeme: de Gérando Ágost. Martonvásár, 1999. 32 p. (2. sz.)

BRUNSZVIK TERÉZ: Versek, cikkek, levelek, naplódíszetek. (Bevez., vál., szerk.: Hornyák Mária) Martonvásár, 2000. 48 p. (3. sz.)

HORNYÁK Mária: Brunszvik Teréz „szellemi gyermeke”: Teleki Blanka (1806-1862). Martonvásár, 2001. 60 p. (4. sz.)

HORNYÁK Mária: A 150 éve alapított első hazai (pesti) bölcsőde és Forrayné Brunszvik Júlia grófnő. Martonvásár, 2002. 36 p. (5.)

Gräfin Therese Brunswick (1775-1861). (Hrsg.: Mária Hornyák) Martonvásár, 2002. 28 p. (6. sz.)

Brunszvik Teréz, Teleki Blanka és De Gérandóné Teleki Emma Kossuth Lajosról. (Bevez., szerk., jegyz.: Hornyák Mária). Martonvásár, 2002. 60 p. (7. sz.)

HORNYÁK Mária: Első óvodánk története (Buda-Krisztinaváros) 1828-1867. Martonvásár, 2003. 80 p. (8. sz.)

Beethoven Brunszvik Teréz naplóiban. S.a.r., bevez., jegyz.: Hornyák Mária. Martonvásár, 2004. 48 p. (9. sz.)

Brunszvik Teréz és kortársai Martonvásárról. S.a.r., bevez., jegyz.: Hornyák Mária. Martonvásár, 2005. 45 p. (10. sz.)

Brunszvik Teréz és a Felvidék első óvodái (Besztercebánya, Pozsony, Nagyszombat) Bevez., vál., s.a.r.: Hornyák Mária. Martonvásár, 2005. 88 p. (11. sz.)